

บทที่ ๓

หลักธรรมที่ปรากฏในพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย

พระพุทธรูป เป็นรูปเคารพที่ถูกสร้างขึ้น เพื่อให้พุทธศาสนิกชนได้กราบไหว้บูชา ได้ระลึกนึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้า และในการสร้างพระพุทธรูปช่างไม่ได้คำนึงความงดงามขององค์พระเพียงอย่างเดียว ช่างต้องศึกษาถึงหลักธรรมที่มีปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาด้วย ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของ “พระมหาบุรุษ” อีกทั้งต้องศึกษาถึงพุทธกิจต่าง ๆ ตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ด้วย ผู้วิจัยได้กำหนดกรอบการศึกษาไว้ ดังนี้

๓.๑ ความสำคัญของพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย

๓.๒ องค์ความรู้ที่เป็นมูลเหตุสร้างพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย

๓.๓ การตีความหลักธรรมที่ปรากฏในพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย

๓.๔ สรุปท้ายบท

๓.๑ ความสำคัญของพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย

พระรัตนปัญญาเถระ แสดงข้อความในหนังสือ ชินกาลมาลีปกรณ์ โดยพรรณาสถาปัตยกรรมที่สำคัญของการมีพระพุทธรูปว่า “ศาสนาพุทธ จะรุ่งเรืองอยู่ได้ก็ด้วยการจำลองรูปของพระพุทธเจ้าโดยแท้”^๑

ศิลป์ พีระศรี แสดงข้อคิดเห็นเกี่ยวกับความสำคัญของพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยว่า “สำหรับพระพุทธรูปของสุโขทัยแล้ว อารมณ์ที่เรารู้สึกมีขึ้นนั้นจะเกิดมาจากการเห็นรูปนั้นอย่างแท้จริง เพราะเหตุเกิดขึ้นจากความสวยงาม และความมีชีวิตจิตใจอย่างยิ่งของพระพุทธรูปองค์นั้น ต่อหน้าศิลปวัตถุชิ้นเอกของเราเช่นนี้ แม้แต่ผู้ที่ไม่ได้นับถือศาสนาพุทธก็ย่อมจะต้องรู้สึกชื่นชมยินดีอย่างมาก. . .”^๒ หรือ “. . . สำหรับความเห็นของข้าพเจ้าแล้ว ศิลปะชิ้นเอกซึ่งประทับใจเรายิ่งกว่าก็คือ พระพุทธรูปลีลาฐานสูงป็นป็น ในคูหาของมณฑป ณ วัดตระพังทองกลาง เมืองสุโขทัย ตามความจริงเฉพาะแต่ศิลปกรรมชิ้นนี้ชิ้นเดียวเท่านั้น ก็เพียงพอที่จะจารึกคุณค่าศิลปะของอาณาจักรสุโขทัยลงไว้ด้วยตัวอักษรทอง. . .”^๓

^๑ รัตนปัญญาเถระ, ชินกาลมาลีปกรณ์, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ม.ป.ป.), หน้า ๑๑๕.

^๒ ศิลป์ พีระศรี, “ข้อคิดเห็นในการแสดงศิลปกรรมแห่งชาติครั้งที่ ๑๒”, แปลโดย เขียน ยิ้มศิริ ใน **บทความ ข้อเขียน และงานศิลปกรรมของศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี**, (กรุงเทพมหานคร: หอศิลป์มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๑๘๒.

^๓ ศิลป์ พีระศรี, “ข้อคิดเห็นในการแสดงศิลปกรรมแห่งชาติครั้งที่ ๑๒”, หน้า ๑๓๘.

หากกล่าวถึงการสร้างพระพุทธรูปแล้ว ประเทศไทยเป็นชาติเดียวในโลกที่ผลิตพระพุทธรูปมากที่สุด และมีงานพุทธศิลป์ที่งดงามที่สุดอยู่ในสมัยสุโขทัย^๔ โดยเฉพาะความงดงามของพระพุทธรูปราชกับพระพุทธรูปชินสีห์แล้ว เป็นเหมือนเพชรน้ำเอกของสุโขทัย และของชาติไทย เพราะความงดงาม และความรุ่งเรืองมาก่อนในอดีตของสุโขทัย

ในประวัติศาสตร์ชาติไทยมีบันทึกว่า สมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และสมเด็จพระบรมราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท เมื่อครั้งรับราชการในรัชกาลสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ต่างก็เสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปราช พระพุทธรูปชินสีห์ และพระศรีศาสดา ด้วยความศรัทธา และชื่นชมในความงดงาม^๕

มีพระราชนิพนธ์ต่าง ๆ และบทความเกี่ยวกับความงดงามของพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยที่แสดงให้เห็นว่า สุโขทัยเป็นยุคสมัยที่พระพุทธรูปศาสนารุ่งเรืองสูงสุด และมีชื่อเสียงการเสกสรรปั้นแต่งพระพุทธรูปทำได้งดงามที่สุด ดังเช่นในปี พ.ศ. ๒๓๗๖ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อครั้งยังทรงผนวชอยู่ ได้เสด็จประพาสพิษณุโลก พระองค์ทรงมีความเลื่อมใสในความงดงามของพระพุทธรูปราชเป็นอย่างมาก ได้ทรงพระราชนิพนธ์ชื่นชมพระพุทธรูปราช และพระพุทธรูปชินสีห์ว่า “พระพุทธรูปราช และพระพุทธรูปชินสีห์ ทั้งสององค์นั้น งามแหลมแก่ตมามากกว่าพระพุทธรูปใหญ่่น้อยบรรดามีในแผ่นดินสยาม ทั้งปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือ และตลอดกาลนานมาถึง ๙๐๐ ปี มีผู้เลียนแบบปั้นเอาอย่างไปมากก็หลายตำบล จะมีพระพุทธรูปที่คนเป็นอันมาก ดูเห็นว่าเป็นดี เป็นงามกว่าพระพุทธรูปราช และพระพุทธรูปชินสีห์สององค์นี้เป็นไม่มี”^๖

องค์ความรู้ที่ได้ในพระราชนิพนธ์นี้มีเรื่องเกี่ยวกับการหล่อพระพุทธรูปราช พระพุทธรูปชินสีห์ และพระศรีศาสดา รวมทั้งรายพระนามของพระมหากษัตริย์ทั้งในสมัยอยุธยา และสมัยธนบุรี ที่เสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปทั้ง ๓ องค์นี้ จึงมีต้นตอมาจากพระราชนิพนธ์ตำนานพระพุทธรูปราช และพระพุทธรูปชินสีห์ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เอง^๗

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๐ เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นยังดำรงพระราชอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ได้เสด็จประพาสเมืองพิษณุโลก

^๔ กองพุทธศาสนศึกษา, ประวัติความสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา, หน้า ๑๒๙.

^๕ พิริยะ ไกรฤกษ์, พระพุทธปฏิมา อัครลักษณะพุทธศิลป์ไทย, หน้า ๒๑๙.

^๖ สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ตำนานพระแก้วมรกต ตำนานพระพุทธรูปราช พระพุทธรูปชินสีห์ พระศรีศาสดา, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๒๔), (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายเดช ภาณุตานนท์ ณ มหาสารคาม ฌาปนสถานกรมตำรวจ วัดตรีทศเทพ), หน้า ๙๖.

^๗ ดูรายละเอียดใน พิริยะ ไกรฤกษ์, พระพุทธปฏิมา อัครลักษณะพุทธศิลป์ไทย, หน้า ๒๑๑.

และเสด็จไปนมัสการพระพุทธชินราช ได้ทรงพระราชนิพนธ์ เทียบเมืองพระร่วงไว้ว่า “ตั้งแต่ข้าพเจ้าเห็นพระพุทธรูปมานักแล้ว ไม่ได้เคยรู้สึกว่าคุณงามใจจำเริญตาเท่าพระพุทธชินราชนี้เลย ที่ตั้งอยู่นั้นก็เหมาะนักหนา ยิ่งพิศไปยิ่งรู้สึกยินดีว่า จะไม่อัญเชิญลงมาเสียจากที่นั่น ถ้าพระพุทธชินราชยังคงอยู่ที่พิษณุโลกตราบใด เมืองพิษณุโลกก็จะเป็นเมืองที่ควรไปเที่ยวอยู่ตราบนั่น ถึงในเมืองพิษณุโลกจะไม่มีชิ้นงานอะไรเหลืออยู่อีกเลย ขอให้แม้แต่พระพุทธชินราชเหลืออยู่ ยังคงจะอวดได้อยู่เสมอว่ามีของควรดู ควรชมอย่างยิ่งอย่างหนึ่งในเมืองเหนือ”^{๘๘}

ในปี พ.ศ. ๒๔๖๙ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์ หนังสือเรื่อง ตำนานพุทธเจดีย์สยาม ทรงจำแนกพระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์ และพระศรีศาสดา ขึ้นเป็นอีกหมวดหนึ่งของพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย ซึ่งพระมหาธรรมราชาลิไทสร้างขึ้น พระองค์คิดสร้างพระพุทธรูปมุ่งหมายเพื่อจะให้วิเศษสุด ตรงตามคัมภีร์มหาบุรุษลักษณะ ๓๒ ประการ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการเท่าที่จะทำได้ โดยกำหนดให้มีวงพระพักตร์เป็นทำนองผลมะตูม คล้ายแบบอินเดีย แต่งงามกว่ายิ่งนัก และแก้พุทธลักษณะที่แห่งอื่น ๆ เช่น ทำปลายนิ้วพระหัตถ์ยาวเสมอกันทั้งสี่ เป็นต้น มีแบบพระพุทธรูปอย่างที่ทำกันแพร่หลายขึ้นไปจนข้างเหนือ และลงมาข้างใต้ แต่ที่ทำได้งามเหมือนองค์พระพุทธรูปที่เป็นต้นตำรา (พระพุทธชินราช) มีน้อย^{๘๙} พระพุทธชินราชจึงได้รับการยกย่องว่าเป็นตัวอย่างของศิลปะสมัยสุโขทัย ที่มีความงามอย่างหาที่เปรียบมิได้ เป็นพระพุทธรูปที่มีความงามที่สุดในประเทศไทยก็ว่าได้ และทางด้านประวัติศาสตร์ ก็ได้รับความเชื่อมโยงกับพระมหากษัตริย์ของกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ด้วย จึงทำให้พระพุทธชินราชกลายเป็นองค์พระพุทธรูปที่สำคัญที่สุดของประวัติศาสตร์ชาติไทย^{๙๐}

จากพระราชนิพนธ์ และเอกสารที่อ้างถึงข้างต้น แสดงให้เห็นว่าพระพุทธรูปของสุโขทัยมีความสำคัญอย่างที่สุดของชาติไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้แก่ ความงดงามในองค์พระพุทธชินราช พระพุทธชินสีห์และพระศรีศาสดา ดังนั้นจากความงามที่เป็นปฐมบทนี้ ได้ก่อให้เกิดเป็นความศรัทธาแก่ผู้ได้รับฟัง และได้พบเห็นอย่างยิ่ง และเพราะความศรัทธาที่มีมากของพุทธศาสนิกชนนี้เอง ทำให้มีการร่วมใจกันสร้างบุญนิตยวัตถุที่งดงามขึ้นอีกมากมาย ช่วยเพิ่มให้มีอำนาจดึงดูดผู้ไม่เคยลืมนสพระธรรม ได้เดินทางไปนมัสการเพื่อรับรสความสันติสุขเยือกเย็นทางใจ จากการได้พบเห็นงานพุทธศิลป์ที่งดงามน่าเลื่อมใส และเมื่อมีใครคิดจะสร้างพระพุทธรูป

^{๘๘} มหาวชิราวุธมกุฎราชกุมาร, **เรื่องเที่ยวเมืองพระร่วง**, ร.ศ. ๑๒๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ๒๔๕๐), หน้า ๒๓๘-๒๓๙.

^{๘๙} กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **ตำนานพุทธเจดีย์สยาม**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๙), หน้า ๑๑๐-๑๑๑.

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ไว้ในพระพุทธรูปศาสนาไม่ว่าด้วยเจตนาใด ๆ ก็ตาม พระพุทธรูปสมัยสุโขทัยจะได้รับการพิจารณา ก่อนเสมอ ๆ ดังเช่น

ในปี พ.ศ. ๒๔๐๐ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าให้พระ วรวงศ์เธอพระองค์เจ้าประดิษฐวรการ หล่อพระพุทธรูปขึ้นอีกองค์หนึ่ง อีกหกปีต่อมาทรงโปรด เกล้าฯ ให้หล่อพระศรีศาสดาองค์น้อยขึ้นอีกองค์หนึ่ง และหลังจากที่พระองค์เสด็จพระราช ดำเนินไปมัสการพระพุทธรูปที่พิษณุโลก ในปี พ.ศ. ๒๔๐๘ ซึ่งเป็นปีเดียวกันที่ทรงพระราช นิพนธ์ ตำนานพระพุทธรูปราชสีห์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้หล่อพระพุทธรูปองค์น้อยขึ้นอีกเป็นองค์ที่ ๓ พระพุทธรูปทั้งสามองค์นี้ถูกนำมาประดิษฐานด้วยกัน ที่วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ซึ่ง เป็นวัดประจำรัชกาลของพระองค์ สร้างแล้วเสร็จในปี พ.ศ. ๒๔๐๘ และเป็นครั้งแรกที่มีการ จำลองพระพุทธรูปทั้งสามองค์นี้^{๑๑}

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๔๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างวัด เบญจมบพิตรดุสิตวนารามขึ้น มีพระราชดำริว่า “ได้พยายามหาพระพุทธรูปเพื่อจะทำเป็นพระ ประธานในพระอุโบสถ ทั้งในกรุงและหัวเมือง ตลอดกระทั่งถึงเมืองเชียงใหม่ก็ไม่มีที่พอใจ จึง คิดเห็นว่าจะหาพระพุทธรูปองค์ใดให้งามเสมอพระพุทธรูปราชสีห์นั้นไม่มีแล้ว พระองค์จึงโปรดให้ จำลองพระพุทธรูปราชสีห์ เป็นพระประธานในพระอุโบสถ”^{๑๒}

ศิลป์ พีระศรี เสนอความคิดเห็นเกี่ยวกับการสร้างพระพุทธรูปลีลาเพื่อประดิษฐานที่ พุทธมณฑล จังหวัดนครปฐม ในที่ประชุมคณะกรรมการฯ จัดสร้างว่า “. . . พระพุทธรูปภูมิตั้ง นั้น ไม่ใช่องค์พระพุทธรูปเจ้าจริง แต่เป็นสิ่งแทนอันประเสริฐ หมายถึง พระธรรมคำสั่งสอนของ พระองค์เท่านั้น ถ้าพูดในด้านความรู้สึกแห่งจิตใจแล้ว ควรเป็นแบบ Idealistic (อุดมคติ) แต่ อย่างไรก็ตามขอให้เป็นที่ของช่างศิลป์ผู้ออกแบบ ขอให้เกิดความรู้สึกเข้มข้นในจิตใจเมื่อได้ เห็นก็แล้วกัน”^{๑๓}

เขียน ยิ้มศิริ กล่าวไว้ในหนังสือ พุทธานุสรณ์ว่า ถึงแม้พระพุทธรูปลีลา อาจจะมีการ สร้างเลียนแบบขึ้นในสมัยอื่น ๆ แต่ก็ได้หมายความว่า สุนทรียภาพขององค์พระจะลดลงตามยุค

^{๑๑} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ตำนานพระแก้วมรกต ตำนานพระพุทธรูปราชสีห์ พระศรีศาสดา, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ม.ป.ป.), หน้า ๑๕๙-๑๖๒.

^{๑๒} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชปรารภ เรื่องพระพุทธรูปราชสีห์” ใน ประชุมพระราชนิพนธ์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทาน เพลิงศพนายท้าวประสิทธิ์ พาทยโกศล วันที่ ๑๙ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๑๗), หน้า ๔๒.

^{๑๓} กรมศิลปากร, “จดหมายเหตุ การสร้างพระพุทธรูปพระประธานพุทธมณฑล”(คณะกรรมการ อำนวยการจัดสร้างพุทธมณฑลและกรมศิลปากร), (กรุงเทพมหานคร: จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในพิธีสมโภชพระพุทธรูปพระประธานพุทธมณฑล, ๒๕๒๕), หน้า ๗.

สมัยไปด้วย และหากจะตัดคำว่า “สมัยสุโขทัย” ออก คุณค่าของพระพุทธรูปลีลา ที่เคยสดุดีชื่นชมไว้ก็ยังมีคามหมายเหมือนเดิม สิ่งที่มีค่าที่สุดในพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยชั้นครู (Classic) มีอยู่สองประการคือ ๑) เป็นศิลปะเนรมิตขึ้นใหม่จากแบบซึ่งลอกเลียนต่อ ๆ กันมา ๒) ช่างศิลป์ได้ถ่ายทอดอุดมคติ ชีวิตจิตใจ พร้อมวิญญานอันบริสุทธิ์ของไทยลงไปในงานอย่างเต็มเปี่ยมด้วยศรัทธาแห่งความเป็นไทย^{๑๔}

ในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๐๓ เป็นช่วงของรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (พ.ศ. ๒๕๐๑-๒๕๐๖) ซึ่งสืบสาน “ลัทธิพ่อขุนรามคำแหง” จากจอมพล ป. พิบูลสงคราม มีการรื้อฟื้นพระบรมราชโบายชาตินิยมของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ว่าด้วยชาติ ศาสนาและพระมหากษัตริย์ เพื่อสร้างความมั่นคงให้กับรัฐบาล พระพุทธชินราชซึ่งเป็นทั้งสัญลักษณ์ของพุทธศาสนา และความเป็นไทยทั้งดงาม ตลอดจนเป็นศูนย์รวมพระราชศรัทธาของสมเด็จพระบูรพมหากษัตริย์สำคัญทุกพระองค์ตั้งแต่สมัยอยุธยา ธนบุรี และรัตนโกสินทร์ จึงกลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่รวมชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์เข้าไว้ด้วยกัน^{๑๕} พระพุทธชินราชจึงเป็นพระพุทธรูปสำคัญของยุค “พุทธศาสนาแบบชาตินิยม”^{๑๖}

๓.๒ องค์ความรู้ที่เป็นมูลเหตุสร้างพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย

องค์ความรู้ที่เป็นมูลเหตุสร้างพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยนั้น ผู้วิจัยได้ศึกษาโดยอาศัยการค้นคว้าที่ปรากฏในพระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และอีกส่วนหนึ่งผู้วิจัยนำความรู้ด้านประติมานวิทยา^{๑๗} ซึ่งเป็นวิชาที่ว่าด้วยประวัติศาสตร์ และการตีความหมายของภาพหรือสัญลักษณ์ต่าง ๆ อันเกี่ยวกับศาสนา และวัฒนธรรม มาใช้ประกอบในการพิจารณา เพื่อให้เห็นเป็นรูปธรรมมากยิ่งขึ้น

พระพุทธรูปสมัยสุโขทัยที่มีปรากฏอยู่ทุกวันนี้ ไม่ว่าจะถูกสร้างขึ้นด้วยวัตถุประสงค์ใดก็ตาม แต่ก็ถือได้ว่าเป็นการเพิ่มพลังศรัทธาให้แก่มหาพุทธศาสนิกชนไทยอย่างมาก พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) แสดงข้อเขียนในหนังสือ จาริกบุญ จาริกธรรมว่า “ความศรัทธาของเราเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า แม้พระรูปกายของพระองค์จะล่วงลับไปนานแล้ว แต่พระธรรมวินัยที่

^{๑๔} เขียน ยิ้มศิริ, **พุทธานุสรณ์**, (กรุงเทพมหานคร: ศิลปบรรณาการ, ๒๕๑๒), หน้า ๘๑.

^{๑๕} พริยะ ไกรฤกษ์, “พระพุทธชินราช : การวิเคราะห์เชิงประวัติศาสตร์ศิลปะ การศึกษาภาพลักษณ์ที่สร้างขึ้นโดยชนชั้นนำสยามสู่สามัญชน”, รายงานการวิจัยฉบับสมบูรณ์, (ได้รับเงินอุดหนุนจากสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๙), เอกสารอัดสำเนา, หน้า ๙๕-๑๑๑.

^{๑๖} ไพศาล วิสาโล, พระ, **พุทธศาสนาไทยในอนาคตแนวโน้มและ ทางออกจากวิกฤต**, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์, ๒๕๔๖), หน้า ๑๐๘-๑๑๓.

^{๑๗} **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน**, ๒๕๔๑, หน้า ๑๓๗.

พระองค์ทรงแสดงไว้ก็ยังคงอยู่ คำสอนของพระพุทธเจ้านั้น มีทั้งในชั้นของศรัทธา โดยศรัทธาในพระพุทธศาสนา ท่านให้เกื้อกูลต่อปัญญา เริ่มแรกประกอบด้วยศรัทธา และจะต้องนำไปสู่ปัญญาเสมอ โดยเป็นเครื่องเตือนใจเราให้ระลึกถึงคำสอนของพระองค์ เมื่อเราระลึกถึงพระพุทธเจ้าด้วยศรัทธา ใจเราก็จะโน้มไปถึงคำสอนของพระพุทธองค์ จะไม่ติดแค่รูปกายของพระองค์”^{๑๘}

จากการศึกษา ถึงวิวัฒนาการของการสร้างพระพุทธรูปตั้งแต่ประเทศอินเดีย จนกระทั่งเข้าสู่อาณาจักรสุโขทัย พบว่าพระพุทธรูปที่สร้างในสมัยสุโขทัยนั้น สร้างขึ้นโดยอาศัย ๑) ลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ ๒) การเสวยวิมุตติ ๔๙ วันหลังการตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๑๙} ๓) พุทธจริยา ๓ ประการ อันประกอบไปด้วยพุททกิจตลอด ๔๕ พรรษาตลอดพระชนม์ชีพ และพุททกิจประจำวัน ๕ ประการ^{๒๐} เป็นสำคัญ จึงเกิดเป็นพุทธลักษณะขององค์พระในรูปแบบของอิริยาบถ ๔ ชั้นคือ พระพุทธรูปยืน (พระอัฐฐารส), พระพุทธรูปลีลา (เดิน), พระพุทธรูปนั่ง (พระอจนะ) และพระพุทธรูปไสยาสน์ (นอน) ผนวกเข้ากับแนวพระราชดำริของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ที่ทรงสนับสนุนให้ประชาชนปฏิบัติตามหลักธรรมในพระพุทธศาสนา ทรงสร้างพระแท่นมนังคศิลาอาสน์ไว้กลางดงตาลซึ่งอยู่ภายในกำแพงเมืองสุโขทัย และในวันธรรมสวนะทรงนิมนต์พระสงฆ์แสดงธรรมแก่ประชาชน ปฏิบัติธรรม และอุปถัมภ์กิจการของพระศาสนาอย่างจริงจัง ด้วยการสร้างวัดเพื่อเป็นที่พำนักของพระสงฆ์ ทรงสอนให้ประชาชนของพระองค์ทำบุญรักษาศีล ปฏิบัติธรรมตามสมควร นอกจากนี้พระองค์สอนให้ประชาชน ชำราชบริหาร ดิ้นตัวในการพัฒนาบ้านเมือง โดยใช้กุศโลบาย คือสร้างพระพุทธรูปลีลาที่งดงาม ในความหมายของ “ชาติจะพัฒนาคนต้องลูกเดิน”^{๒๑} สิ่งนี้สะท้อนให้เห็นถึงการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างเป็นรูปธรรม คือ การที่ทรงได้แสดงให้เห็นถึงบ้านเมืองในปกครองของพระองค์ ล้วนเต็มไปด้วยสิ่งปลูกสร้างในทางพระพุทธศาสนา ทั้งที่เป็นงานสถาปัตยกรรม ปฎิมากรรม และพุทธเจดียอื่น ๆ ทั้งภายในเมือง เขตนอกเมือง และเขตอรัญญิก สำหรับในเชิงนามธรรมแล้วพระองค์ทรงเป็นแบบอย่างที่ดีในการประพฤติปฏิบัติตามจารีต และรักษาไว้ซึ่งขนบธรรมเนียมทางพระพุทธศาสนา เป็นตัวอย่างแก่ผู้อยู่ภายใต้การ

^{๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **จาริกบุญ จาริกธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (นครปฐม: โรงพิมพ์บริษัท จ.เจริญอินเตอร์พรีน จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๗๒-๗๔.

^{๑๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๒๗๘.

^{๒๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๒๖๘.

^{๒๑} อ่างใน ภูมิฤทัย ภูติจันทร์, “การศึกษาทบหาของพระมหากษัตริย์สมัยสุโขทัยในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา”, หน้า ๕๗.

ปกครองให้ได้ถือปฏิบัติเช่นเดียวกันกับพระองค์ ดังปรากฏในจารึกหลักที่ ๑ จารึกพ่อขุนรามคำแหง ด้านที่ ๒ บรรทัดที่ ๙-๑๗ ว่า

“ . . . พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองสุโขทัยนี้ ทั้งชาวแม่ชาวเจ้า ท่วยปั่วท่วยนาง ลูกเจ้าขุนทั้งหลาย ทั้งผู้ชายผู้หญิง ผูกท่วยมีศรัทธาในพุทธศาสนา ทรงศีลเมื่อพรรษาทุกคน เมื่อออกพรรษากฎณ กฐินเดือนหนึ่งจึงแล้ว เมื่อกรณกฐิน มีพนมเบี๋ย พนมหมาก มีพนมดอกไม้ มีหมอนนึ่ง หมอน โนน บริพารกฐินไอยทานแลปีแลญิบล้าน ไปสูตญัตติกฐินถึงอโรฎิกพูน. . .”^{๒๒}

มีจารึกถึงแนวพระราชดำริของพระมหาธรรมราชาลิไท ที่พระองค์ให้ความสำคัญกับการปฏิบัติวิปัสสนา โดยพระองค์ทรงแบ่งพระสงฆ์เป็น ๒ คณะ คณะแรก คือ พระสงฆ์ที่พอใจในการเล่าเรียนพระไตรปิฎก และพระปริยัติธรรม ให้อยู่พำนักอาศัยในเขตเมือง เรียกว่า “คณะคามวาสี” หรือ “คัณถุระ” มีกิจส่วนใหญ่ในการศึกษาคัมภีร์ (คัณถะ) คณะที่สอง คือ พระสงฆ์ที่พอใจในการเจริญสมณะภาวนา และวิปัสสนาภาวนา อาศัยอยู่ในเสนาสนะป่าอันสงบสงัด เรียก “คณะอรัญวาสี” กิจส่วนใหญ่ คือ การปฏิบัติวิปัสสนา แบบธรรมเนียมของคณะสงฆ์ลังกาวงศ์ที่ตั้งขึ้นในสมัยสุโขทัยนั้น ได้เกิดผลสะท้อนเป็นการวางรากฐานการศึกษาของสงฆ์ไทยในยุคต่อ ๆ มาเป็นอย่างมาก พระองค์ทรงส่งคณะทูตไปอาราธนาคณะสงฆ์จากลังกาทวีป เพื่อเข้ามาจัดระเบียบสังฆมณฑลในแคว้นสุโขทัย พระองค์ทรงสถาปนาสมณศักดิ์ให้พระเถระหัวหน้าคณะสงฆ์ลังกานั้นเป็นพระมหาสามีสังฆราช พระราชทานวัดป่ามะม่วง ในเขตอรัญญิกนอกเมืองสุโขทัยให้เป็นที่จำพรรษา เรียกขานกันทั่วไปว่า สังฆราชลังกา ชาวสุโขทัยมีความเลื่อมใสศรัทธากันมาก และพระยาสิทธิเทวเองก็ทรงมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างแรงกล้า ดังมีเหตุการณ์สำคัญที่สะท้อนให้เห็นถึงการยอมรับพระพุทธศาสนาจากลังกาของพระองค์ คือ การเสด็จออกผนวชของพระยาสิทธิเทว (สมเด็จพระมหาราชาที่ ๑) โดยมีพระมหาสามีสังฆราช จากลังกาเป็นผู้บวชให้ ปรากฏเนื้อความศิลาจารึกวัดป่ามะม่วง ภาษาเขมร ด้านที่ ๒ บรรทัดที่ ๓๙-๔๓ ความว่า “ . . . ก็สมათานศีลเป็นดาบส เฉพาะพระเนตรของพระพุทธรูปทอง ที่ประดิษฐานอยู่บนพระราชมณฑลเศียร และเสด็จไปนมัสการบูชาทุกวัน แล้วจึงอาราธนาพระมหาสามีสังฆราช พระเถรานุเถระ ภิกษุสงฆ์ทั้งหลายขึ้นบนปราสาทราชมณฑลเศียร. . .”^{๒๓} พระองค์ออกผนวชในขณะครองราชย์ได้ ๔ ปี นับเป็นกษัตริย์ไทยพระองค์แรก และอยู่ปฏิบัติธรรม สอนพระธรรมในวัดป่ามะม่วงนั้น^{๒๔}

^{๒๒} ประชุมจารึก ภาคที่ ๘ จารึกสุโขทัย, หน้า ๔๓-๔๔.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๓.

^{๒๔} กองพุทธศาสนศึกษา, ประวัติความสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา, หน้า ๑๓๗.

ในการศึกษานี้ ผู้วิจัยขอเพิ่มในรายละเอียดจากการค้นคว้าในพระไตรปิฎก คัมภีร์ อรรถกถา ฎีกา เกี่ยวกับการสร้างพระพุทธรูปในยุคสุโขทัย โดยอาศัยการตีความตามหลักวิชา ประติมานวิทยา ดังนี้

๓.๒.๑ การเสวยวิมุตติสุข ๗ สัปดาห์^{๒๕}

- การเสวยวิมุตติสุข เป็นสุขอันเกิดแต่ความหลุดพ้นจากกิเลส และกองทุกข์ทั้งปวง
- สัปดาห์ที่ ๑ ทรงประทับนั่งที่วัชรอาสน์ ได้ต้นศรีมหาโพธิ์ ๗ วัน เพื่อพิจารณาทบทวนเรื่องราวตามลำดับ ตลอดปฐมยามแห่งราตรีนั้น ทรงเปล่งพุทธอุทานว่า “ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลายมาปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ ในกาลนั้นความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์ผู้นั้นย่อมสิ้นไป เพราะมารู้แจ้งธรรมพร้อมด้วยเหตุ” ในเวลากลางราตรี ทรงพิจารณาทบทวน ปฏิจจนูปบาท แบบย้อนตามลำดับจากปลายมาจุดเริ่มแรก แล้วมีพุทธอุทานว่า “ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลายมาปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ ในกาลนั้นความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์ผู้นั้นย่อมสิ้นไป เพราะได้รู้แจ้งความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย” ในปัจฉิมยาม ทรงมนสิการ ปฏิจจนูปบาททั้งตามลำดับ และย้อนลำดับ แล้วมีพุทธอุทานว่า “ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลายมาปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ ในกาลนั้นพราหมณ์ผู้นั้น ย่อมกำจัดมาร และเสนามารเสียได้ ดุจพระอาทิตย์กำจัดมืดส่องแสงสว่างอยู่ในอากาศ ฉะนั้น”^{๒๖}
 - สัปดาห์ที่ ๒ ทรงดำเนินไปทางทิศตะวันออกของต้นศรีมหาโพธิ์ ประทับยืนพิจารณาด้นโพธิ์ที่ได้ตรัสรู้นั้น ถวายเนตรโดยไม่กระพริบตลอดสัปดาห์ เพื่อทบทวนความทรงจำต่อเหตุการณ์ที่ผ่านมาโดยลำดับ ความหม่นเวียนผันแปรอันเกิดขึ้นตามอำนาจของสังขารจักรก็มาหยุดลงแค่นี้ ต้นศรีมหาโพธิ์ต้นนี้เป็นที่ให้กำเนิดพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระสัทธรรมอันบริสุทธิ์ สามารถชำระล้างกิเลสหนาชนิดของสัตว์โลกได้อย่างศักดิ์สิทธิ์ ทรงพอพระทัยในการตรัสรู้นี้เป็นอย่างยิ่ง สถานที่นี้เรียกว่า อนิมิสเจดีย์
 - สัปดาห์ที่ ๓ เสด็จมาเดินจงกรมอยู่ ๗ วัน ตรงระหว่างกลางแห่งอนิมิสเจดีย์กับต้นศรีมหาโพธิ์ สถานที่นั้นเรียกว่า รัตนจงกรมเจดีย์
 - สัปดาห์ที่ ๔ เทวดาเนรมิตเรือนแก้ว ทางเหนือของต้นศรีมหาโพธิ์ ทรงประทับนั่งขัดสมาธิพิจารณาพระอภิธรรมปิฎก ตลอด ๗ วัน สถานที่นี้เรียกว่า รัตนขจรเจดีย์
 - สัปดาห์ที่ ๕ เสด็จข้ามแม่น้ำเนรัญชรา ประทับนั่งใต้ต้นไทรอชปาลนิโครธ ประทับอยู่ ๗ วัน ขณะเสวยวิมุตติสุขอยู่ ติตามาร ๓ ตน คือ รากะ อรติ ตัณหา ได้อาสาพญามารผู้เป็นพ่อ เข้าไป

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๘.

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน วิ.ม (ไทย) ๔/๑/๑.

ประเล้าประโลมด้วยเสน่ห์กามคุณต่าง ๆ พระองค์ขับไล่ไปเสีย ด้วยคุณลักษณะอันประเสริฐของผู้ชนะตนได้แล้ว จะไม่ยอมกลับมาเป็นผู้แพ้

- สัปดาห์ที่ ๖ ทรงเสด็จเสวยวิมุตติสุขที่สระมุจลินท์ ประทับนั่งใต้ต้นจิก ทั้ง ๗ วัน มีฝนตกพรำตลอดวันตลอดคืน พญานาคที่อาศัยอยู่ในสระมุจลินท์ ขึ้นมาขดตัวเจ็ดรอบ แผ่พังพานเพื่อปกป้องฝนและลมมิให้ถูกพระวรกาย ครั้นฝนลมหายแล้วจึงคลายขนดออก จำแลงเป็นชายหนุ่มมายืนเฝ้าต่อหน้าพระพักตร์ ทรงเปล่งอุทานความสุขที่แท้จริงว่า “ความสงบสวัสดีเป็นสุข สำหรับบุคคลผู้ได้เจริญธรรมแล้วยินดีอยู่ในที่สงบ ทำให้ได้ตามรู้ตามเห็นสังขารทั้งปวงตามความเป็นจริง ทำให้สำรวมระวังตัว เลิกการเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลาย และสิ้นความกำหนัด คือ ความล่องงาม คุณทั้งหลายเสียได้ด้วยประการทั้งปวง ความละคลายการถือตน ถือว่ามีตัวมีตนให้หมดได้ เป็นความสุขอย่างยิ่ง”^{๒๗}

- สัปดาห์ที่ ๗ เสด็จมาทรงประทับนั่งใต้ต้นเกด ชื่อ ราชายตนะ เป็นสัปดาห์สุดท้ายหลังการตรัสรู้ ณ ที่นี้ ได้มีนายพาณิข ๒ คนชื่อ ตปัสสะ และภัลลิกะ เห็นพระผู้มีพระภาคเจ้า มีพระรัศมีอันแผ่ไพศาลบังเกิดความเลื่อมใส จึงเข้ามาถวายข้าวสัตตพวง สัตตูก้อน และแสดงตนเป็นอุบาสก คู่แรกของพระพุทธศาสนา ขอพึ่งพระพุทธ และพระธรรมเป็นสรณะ (เทววาจิกอุบาสก)^{๒๘} ทรงอนุโมทนาในความศรัทธาของตปัสสะ และภัลลิกะ ก่อนลากลับได้ทูลขอของที่ระลึกจากพระองค์ พระองค์ทรงลูบพระเกศา (ผม) พระเกศาตกลงมา ๘ เส้น มอบให้พ่อค้าทั้งสองไปเป็นการสนองความศรัทธาของเขา เมื่อสิ้นสัปดาห์ที่ ๗ แล้ว ทรงเสด็จกลับไปประทับนั่งใต้ต้นไทร (อชปาลนิโครธ) ทรงดำริถึงความลึกซึ้งแห่งธรรมที่ทรงตรัสรู้ คือ ปฏิจจสมุปบาทและนิพพาน แล้วน้อมพระทัยที่จะไม่แสดงธรรม เป็นเหตุให้สัทมบดีพรหมมากราบทูลอาราธนา^{๒๙} และ ณ ที่นี้ ทรงพระดำริเกี่ยวกับสติปัฏฐาน ๔ อันเป็นเอกายนมรรค และอินทรีย์ ๕ อันมีอมตธรรมเป็นที่หมาย

๓.๒.๒ พุทธจริยา ๓ ประการ^{๓๐}

พุทธจริยา คือ การที่พระองค์ทรงบำเพ็ญประโยชน์ของฐานะแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มี ๓ ประการ คือ ๑. โลกัตถจริยา ๒. ญาติัตถจริยา ๓. พุทธัตถจริยา นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณอย่างยิ่ง ด้วยการบำเพ็ญพุทธกิจตลอด ๔๕ พรรษาแห่งพระชนม์ชีพ พระองค์ทรงดำเนินไปเผยแผ่พุทธธรรมทั่วแคว้นแคว้น มีพระอริยสงฆ์สาวกเพิ่มจำนวนขึ้น

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน วิ.ม (ไทย) ๔/๕/๘.

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน วิ.ม (ไทย) ๔/๖/๙.

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน วิ.ม (ไทย) ๔/๘/๑๒.

^{๓๐} ๑) โลกัตถจริยา ขุ.ปฎิ. (ไทย) ๖๙/๒/๔๖๘/๓๐๔, ๒) ญาติัตถจริยา ขุ.ชา. (ไทย) ๕๙/๕/๑๐๕๖/๓๓๔, ๓) พุทธัตถจริยา ขุ.คาถา. (ไทย) ๔๓/๒/๓๑/๑๕๐.

มากมาย มีผู้คนที่หันมาเลื่อมใสออกบวช นับตั้งแต่พระราชา เจ้าชาย พราหมณ์ นักบวชในลัทธิอื่น และพ่อค้าวาณิชไปจนถึงมหาโจร (องคุลิมาล) จัดเป็นพุทธจริยาที่ทรงอนุเคราะห์ต่อชาวโลก เรียกว่า โลกัตถจริยา, ในพรรษาที่ ๕ ทรงโปรดพุทธบิดาเข้าสู่ปริณิพพาน โปรดพระญาติที่วิวาทเรื่องแม่น้ำโรหิณี และมีพุทธานุญาติให้พระนางมหาปชาบดี ได้บวชเป็นภิกษุณีสงฆ์ จัดเป็นพุทธจริยาเพื่อประโยชน์แก่พระประยูรญาติตามฐานะ เรียกว่า ญาติัตถจริยา, และความสำเร็จสูงสุดอย่างรวดเร็วในการเผยแผ่พุทธธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ ส่วนหนึ่งมาจากความโดดเด่นของพระองค์ที่อุบัติมาเพื่อทำหน้าที่เป็นพระศาสดา พระองค์สามารถบ้นลือสีหนาท ประกาศพุทธธรรมเผยแผ่พระพุทธศาสนาได้อย่างองอาจ มั่นคงดุจราชสีห์คำราม ด้วยพระญาณที่เรียกว่า “ทศพลญาณ ๑๐ ประการ คือ พระญาณอันเป็นกำลังของพระพุทธเจ้า”^{๓๑} อันมี ฐานาฐานญาณ คือ สิ่งที่เป็นไปได้ เช่น ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น (ข้อ ๑ ในทศพลญาณ ๑๐) จัดเป็นพุทธจริยาที่ทรงบำเพ็ญประโยชน์ตามหน้าที่ของพระพุทธเจ้า เรียกว่า พุทธัตถจริยา^{๓๒} ดังเช่นพระองค์ตรัสว่า “บุคคลผู้เป็นเอก เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดา และมนุษย์ทั้งหลาย บุคคลผู้เป็นเอกนั้น คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า”^{๓๓}

นอกจาก พุทธกิจตลอด ๔๕ พรรษาแล้ว ยังมีพุทธกิจซ้อนอีกหนึ่งพุทธกิจ คือ พุทธกิจประจำวันหรือกิจวัตรประจำวันของพระองค์ ซึ่งเห็นได้ชัดว่า วันเวลาที่ผ่านไปในแต่ละวันเป็นไปเพื่อผลประโยชน์ของผู้อื่นทั้งสิ้น และแสดงให้เห็นการทำงานเป็นเวลาของพระพุทธเจ้า พุทธกิจประจำวันของพระพุทธองค์ แบ่งออกเป็น ๕ ช่วง^{๓๔} โดยการพักผ่อนในอิริยาบถทั้ง ๔ ของพระพุทธองค์ ดังนี้

๑. ปุเรกัตตกิจ (ปุพพณฺเห ปิณฑปาตณฺจ) พุทธกิจภาคเช้าหรือภาคก่อนอาหาร ได้แก่ ทรงตื่นบรรทมแต่เช้า เสด็จออกบิณฑบาต เสรวยแล้ว ทรงแสดงธรรมโปรดประชาชนในที่นั้น ๆ เสด็จกลับพระวิหาร รอให้พระสงฆ์ฉันเสร็จแล้ว เสด็จเข้าพระคันธกุฎี

๒. ปัจฉากัตตกิจ (สายณฺเห ธมฺมเทศนํ) พุทธกิจภาคบ่ายหรือหลังอาหาร

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน กองพุทธศาสนศึกษา, ประวัติความสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา, หน้า ๑๐.

^{๓๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๖๙.

^{๓๓} อัง.เอก. (ไทย) ๒๐/๑๗๐/๒๒.

^{๓๔} พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, หาพระหาเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕), หน้า ๑๐๑.

ระยะที่ ๑ เสด็จออกจากพระคันธกุฎี ทรงให้โอวาทภิกษุสงฆ์ เสร็จแล้ว พระสงฆ์ไปปฏิบัติธรรมในที่ต่าง ๆ พระองค์เสด็จเข้าพระคันธกุฎี อาจทรงบรรทมเล็กน้อย จนถึง

ระยะที่ ๒ ทรงพิจารณาตรวจดูความเป็นไปของชาวโลก

ระยะที่ ๓ ประชาชนในถิ่นนั้นมาประชุมในธรรมสภา ทรงแสดงธรรมโปรด

๓. ปุริมยามกิจ (ปโทเส ภิกษุโอวาท) พุทธกิจยามที่ ๑ (ของราตรี) ทรงสรองสนานแล้วปลีกพระองค์อยู่เฝ้า ๆ พักหนึ่ง จากนั้นพระภิกษุมาเฝ้า ทูลถามปัญหาบ้าง ขอกรรมฐานบ้าง ขอให้ทรงแสดงธรรมบ้าง ทรงใช้เวลาตลอดยามแรกนี้อ่อนนุเคราะห์ตามความประสงค์แก่หมู่พระสงฆ์

๔. มัชฌิมยามกิจ (อพุทธรัตเต เทวปณฺหนิ) จะอยู่ในช่วงเวลาเที่ยงคืน เมื่อพระสงฆ์แยกย้ายไปแล้ว ทรงใช้เวลาในยามที่สองนี้ ตอบปัญหาแก่เทพ เทวดาทั้งหลายที่มาเฝ้า

๕. ปัจฉิมยามกิจ (ปัจจุสฺเสว คเต กาลे ภพฺพาภพฺเพ วิโลกนํ) อยู่ในช่วงเวลาก่อนสว่าง ทรงแบ่งเป็น ๓ ระยะ

ระยะ ๑ เสด็จดำเนินจงกรมเพื่อให้พระวรกายได้ผ่อนคลาย

ระยะ ๒ เสด็จเข้าพระคันธกุฎี ทรงพระบรรทมสหัสยาสน์อย่างมีสติสัมปชัญญะ

ระยะ ๓ เสด็จประทับนั่งพิจารณาสอดส่องเลือกสรรว่า ในวันต่อไปมีบุคคลผู้ใดอยู่ในพระข่ายที่ควรเสด็จไปโปรดโดยเฉพาะเป็นพิเศษ เมื่อทรงกำหนดพระทัยไว้แล้ว ก็จะเสด็จไปโปรดในภาคพุทธกิจที่ ๑ คือ ปุเรภัตตกิจ^{๓๕}

๓.๒.๓ ลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ

พระพุทธรูปสมัยสุโขทัย เป็นรูปเคารพที่สร้างขึ้นเพื่อให้พุทธศาสนิกชนได้กราบไหว้บูชา เป็นลักษณะพิเศษ ลักษณะเฉพาะของ “พระมหาบุรุษ” อันเป็นลักษณะของบุคคลผู้จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เป็นคติที่ช่างศิลปกรรมโบราณทั้งในประเทศอินเดีย และประเทศอื่น ๆ ที่มีศาสนาพุทธเข้าไปตั้งมั่น ใช้เป็นแนวทางในการสร้างพระพุทธรูป และงานพุทธศิลป์ต่าง ๆ^{๓๖}

จากข้อความข้างต้น ที่อ้างถึงแนวทางการสร้างพระพุทธรูป ๔ อริยาบถ มีความสอดคล้องกันอย่างน้อย เช่น ๑) พระมหาธรรมราชาลิไท ทรงเชี่ยวชาญในพระไตรปิฎกมาก มีดัง

^{๓๕} ในสวดมนต์ฉบับหลวง ท่านแต่งเป็นคาถาเพื่อจำง่ายว่า เข้าเสด็จไปปณฺทบาท บ่ายทรงแสดงธรรม คำประธานโอวาทภิกษุ กลางคืนตอบปัญหาเทวดา เวลาจวนสว่าง ตรวจดูผู้ที่ควร และยังไม่ควรตรัสรู้. ที.สี. (ไทย) ๑๑/-/๙๐/๑๔๗.

^{๓๖} อ้างใน ฟองสมุทร วิชามูล, “ศึกษามหาบุรุษลักษณะของพระพุทธเจ้า”, หน้า ๒๐.

หลักฐานยืนยันในจารึกหลักที่ ๔ จารึกวัดป่ามะม่วง พ.ศ. ๑๙๔๐ มีข้อความกล่าวถึง พระยาสิทธิทรงศึกษา และเชี่ยวชาญในพระไตรปิฎก ขนาดพร้าสอนพระวินัย พระอภิธรรมตามแบบอย่างของอาจารย์แก่พระสงฆ์ได้^{๓๗} ทรงบำรุงเกี่ยวกับพระศาสนาว่า เป็นบุญยิ่งกว่าบุญอย่างอื่น ทรงพระนิพนธ์ไว้ในเทศมิกถาว่า “กวาดวัดปิดแผ้วแผ่นดินที่พระพุทธรูป และพระสถูปเจดีย์ ปลุกต้นพระศรีมหาโพธิ์” และที่เป็นการปฏิบัติตามหลักฐานในจารึก คือ การสร้างวัด สร้างอุโบสถ วิหารเจดีย์ การถวายที่ดิน และมอบถวายคนให้แก่วัด ถวายสิ่งของแก่พระสงฆ์ การสร้างพระพุทธรูป และพระพิมพ์ การสร้างรอยพระพุทธรูป และการรวบรวมพระไตรปิฎก^{๓๘} ๒) มีการเรียกชื่อพระพุทธรูปตามอิริยาบถ ปรากฏข้อความอยู่ในจารึกหลักที่ ๔๙ จารึกวัดสรศักดิ์ ด้านที่ ๑ บรรทัดที่ ๓๒-๓๓ ว่า “. . . นายสรศักดิ์ขออากรได้สี่ที่ หมู่วัดพายัพ ๒ ที่ ที่หนึ่งกับพระเจ้าหย่อนดิน ที่หนึ่งกับพระเจ้าจรงกรม. . .” ๓) มีงานกลุ่มปฏิมากรรมที่ถูกสร้างขึ้นในความหมาย “พระสี่อิริยาบถ” ถึง ๓ วัดมีอยู่ในสุโขทัย ได้แก่ วัดเชตุพน และวัดพระพายหลวง มีอยู่ในกำแพงเพชร ได้แก่ วัดพระสี่อิริยาบถ ซึ่งวัดทั้งสามแห่งนี้ล้วนสร้างขึ้นในเขตอรัญญิก และสร้างวิหารจัตุรมุขเพื่อประดิษฐานพระพุทธรูป ๔ อิริยาบถ เพื่อใช้เป็นที่ปฏิบัติวิปัสสนาของฝ่ายอรัญวาสี เพราะฝ่ายอรัญวาสีเน้นการบำเพ็ญศีล ภาวนา และเจริญวิปัสสนากรรมฐาน และเป็นที่จำพรรษาของพระภิกษุฝ่ายอรัญวาสีด้วย ตั้งห่างจากตัวเมืองพอที่พระสงฆ์จะเดินเข้าไปบิณฑบาตถึงในเมืองได้ ดังนั้นการสร้างพระพุทธรูป ๔ อิริยาบถ จึงสะท้อนให้เห็นคติธรรมของฝ่ายอรัญวาสี ที่นำพระพุทธรูปที่สร้างขึ้นมาประกอบในการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน^{๓๙} และสอดคล้องกับความเห็นของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ที่แสดงข้อความไว้ในหนังสือ ตำนานพุทธเจดีย์ว่า เป้าหมายของฝ่ายอรัญวาสี เน้นการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน^{๔๐} ซึ่งก็คือ การเจริญปัญญาให้เกิดความรู้เท่าทันสิ่งที่เกิดขึ้น เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง และในที่สุดแล้วย่อมกำจัดอาสวะเครื่องเศร้าหมองทั้งหลายได้ ดังข้อความปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตร ตอนที่ว่าด้วย กายา นุปัสสนาสติปัฏฐาน หมวดอิริยาบถบรรพ ความว่า

๑. เมื่อเดินอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า เราเดินอยู่	๒. เมื่อยืนอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า เรายืนอยู่
๓. เมื่อนั่งอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า เรานั่งอยู่	๔. เมื่อนอนอยู่ ย่อมรู้ชัดว่า เรานอนอยู่

^{๓๗} จารึกหลักที่ ๔ ด้านที่ ๑ บรรทัดที่ ๕๕-๕๖, ประชุมจารึกภาคที่ ๘, หน้า ๒๙๙-๓๐๑.

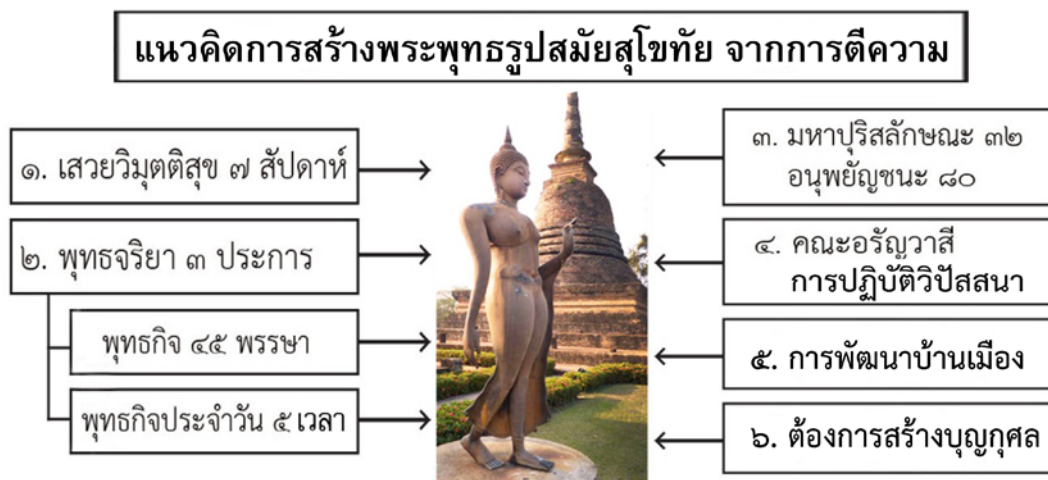
^{๓๘} จารึกสมัยสุโขทัย, (กรุงเทพมหานคร: กรมศิลปากร, ๒๕๒๖), หน้า ๖๕, ๖๙, และ ๑๐๕.

^{๓๙} สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, “กลุ่มพระพุทธรูปสี่อิริยาบถในศิลปะสุโขทัย: ความหมายทางพระพุทธศาสนาบางประการ.” วารสารเมืองโบราณ. ปีที่ ๑๓ ฉบับที่ ๓ (กรกฎาคม-กันยายน ๒๕๓๐), หน้า ๖๐.

^{๔๐} อ้างข้อความใน พริยะ ไกรฤกษ์, “พระพุทธรูปปฏิมา อัตลักษณ์พุทธศิลป์ไทย”, หน้า ๔๕๙.

เธอต้งกายไว้ด้วยอาการอย่างใด ๆ ย่อมรู้ทั่วถึงกายนั้นด้วยอาการอย่างนั้น ๆ^{๔๑}

ทั้งนี้ผู้วิจัยจึงมีความเห็นตามหลักประติมานวิทยาว่า การนำ “การเสวยวิมุตติสุข เป็นเวลา ๔๙ วัน” และ “พุทธจริยาต่าง ๆ ของพระองค์” มาผนวกเข้ากับหลักฐานข้อความที่ปรากฏในหลักศิลาจารึกของสุโขทัย สามารถก่อให้เกิดเป็นแนวคิดการสร้างพระพุทธรูปของสมัยสุโขทัย ควรเป็นสิ่งที่ทำได้ และเป็นการเพิ่มคุณค่าความสำคัญของการศึกษา เพื่อให้เกิดเป็นองค์ความรู้ใหม่ต่อการศึกษาต่อไป (ดูภาพ ๓๓)

ภาพที่ ๓๓ แสดงภาพแนวคิดการสร้างพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย^{๔๒}

๓.๓ การตีความหลักธรรมที่ปรากฏในพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย

การสร้างพระพุทธรูปนับตั้งแต่สมัยคันธารราษฎร์เป็นต้นมา ได้อาศัยลักษณะของมหาบุรุษ ๓๒ ประการ ที่มีปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ว่าด้วยลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ ซึ่งพระองค์ได้ตรัสกับพระภิกษุที่วัดพระเชตุวัน ว่า

ภิกษุทั้งหลาย มหาบุรุษทรงสมบูรณ์ด้วยลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ มีคติเพียง ๒ อย่างเท่านั้น ไม่เป็นอย่างอื่น คือ

๑) ถ้าอยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้ทรงธรรม ครองราชย์โดยธรรม ทรงเป็นใหญ่ในแผ่นดินมีมหาสมุทรทั้งสี่เป็นขอบเขต ทรงได้รับชัยชนะ มีพระราชอาณาจักรมั่นคง สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการ คือ (๑) จักรแก้ว (๒) ช้างแก้ว (๓) ม้าแก้ว (๔) มณีแก้ว (๕) นางแก้ว (๖) คหบดีแก้ว (๗) ปริณายกแก้ว มีพระราชโอรส มากกว่า ๑,๐๐๐ องค์ ซึ่ง

^{๔๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๕/๓๐๔.

^{๔๒} ที่มาของภาพ: แนวคิดของผู้วิจัยจากการศึกษาค้นคว้า และรวบรวมข้อมูล.

ล้วนแต่กล้าหาญ มีรูปทรงสมเป็นวีรกษัตริย์ สามารถอย่ายี่ราชศัตรูได้ พระองค์ทรงชนะโดยธรรม ไม่ต้องใช้อาญา ไม่ต้องใช้ศัสตรา ครอบครองแผ่นดินนี้ โดยมีสาครเป็นขอบเขต

๒) ถ้าออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต จะได้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ไม่มีกิเลสในโลก นี่คือ มหาบุรุษในโลกนี้^{๔๓}

พระพุทธองค์ตรัสต่ออีกว่า คติทั้ง ๒ อย่างนั้น เกิดมาจากลักษณะของมหาบุรุษ ๓๒ ประการ^{๔๔} คือ

๑. มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน มหาบุรุษมีฝ่าพระบาทราบเสมอกันนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๒. พื้นฝ่าพระบาททั้งสองของมหาบุรุษ มีจักรซึ่งมีกำข้างละ ๑,๐๐๐ ชี่ มีกิง มีดุม และมี ส่วนประกอบครบทุกอย่าง พื้นฝ่าพระบาททั้งสองของมหาบุรุษมีจักร มีกำ มีกิง มีดุม และมี ส่วนประกอบครบทุกอย่างนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๓. มีสันพระบาทยื่นยาวออกไป มหาบุรุษมีสันพระบาทยื่นยาวออกไปนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๔. มีพระองคุลียาว มหาบุรุษมีพระองคุลียาวนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๕. มีพระหัตถ์และพระบาทอ่อนนุ่ม มหาบุรุษมีพระหัตถ์และพระบาทอ่อนนุ่มนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๖. ฝ่าพระหัตถ์ และฝ่าพระบาทมีเส้นที่ข้อพระองคุลิจดกันเป็นรูปตาข่าย มหาบุรุษมีฝ่าพระหัตถ์ และฝ่าพระบาทมีเส้นที่ข้อพระองคุลิจดกัน เป็นรูปตาข่ายนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๗. มีข้อพระบาทสูง มหาบุรุษมีข้อพระบาทสูงนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๘. มีพระขงฆ์เรียวดุกแข็งเนื้อทราย มหาบุรุษมีพระขงฆ์เรียวดุกแข็งเนื้อทรายนี เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๙. เมื่อประทับยืน ไม่ต้องน้อมพระองค์ลง ก็ลุบคลำถึงพระขานด้วยฝ่าพระหัตถ์ทั้งสองได้ มหาบุรุษเมื่อประทับยืน ไม่ต้องน้อมพระองค์ลงก็ลุบคลำถึงพระขานด้วยฝ่าพระหัตถ์ทั้งสองได้นี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๑๐. มีพระคุษฐานเร้นอยู่ในฝัก มหาบุรุษมีพระคุษฐานเร้นอยู่ในฝักนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๑๑. มีพระฉวีวรรณดั่งสีทอง คือ คล้ายทองคำ มหาบุรุษมีพระฉวีสีทอง คล้ายทองคำนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๙๗/๑๕๙-๑๙๘.

^{๔๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๐๐-๒๐๑/๑๖๐-๑๖๓.

๑๒. มีพระฉวีละเอียดย จนละองรุลีไม่อาจติดพระวรกายได้ มหาบุรุษมีพระฉวีละเอียดย จนละองรุลีไม่อาจติดพระวรกายได้นี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๑๓. มีพระโลมชาติเดียว คือ ในแต่ละขุมขนมีเพียงเส้นเดียว มหาบุรุษมีพระโลมชาติเดียว ในแต่ละขุมมีเพียงเส้นเดียวนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๑๔. มีพระโลมชาติปลายงอนขึ้น คือ พระโลมชาติขอดเป็นวงเวียนขวาดัง กุณฑลสีคราม เข้มดั่งดอกอัญชัน มหาบุรุษมีพระโลมชาติปลายงอนขึ้น คือ พระโลมชาติขอดเป็นวงเวียนขวาดังกุณฑลสีครามเข้มดั่งดอกอัญชันนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๑๕. มีพระวรกายตั้งตรงดุจกายพรหม มหาบุรุษมีพระวรกายตั้งตรงดุจกายพรหมนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๑๖. มีพระมังสะในที่ ๗ แห่งเต็มบริบูรณ์ มหาบุรุษมีพระมังสะในที่ ๗ แห่งเต็มบริบูรณ์นี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๑๗. มีพระวรกายทุกส่วนบริบูรณ์ดุจลำตัวท่อนหน้าของราชสีห์ มหาบุรุษมีพระวรกายทุกส่วนบริบูรณ์ดุจลำตัวท่อนหน้าของราชสีห์นี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๑๘. มีร่องพระปฤษฎางค์เต็มเสมอกัน มหาบุรุษมีร่องพระปฤษฎางค์เต็มเสมอกันนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๑๙. มีพระวรกายเป็นปริมณฑลดุจปริมณฑลแห่งต้นไทร พระวรกายสูงเท่ากับ ๑ วา ของพระองค์ ๑ วาของพระองค์เท่ากับส่วนสูงพระวรกาย มหาบุรุษมีพระวรกายเป็นปริมณฑลดุจปริมณฑลแห่งต้นไทรนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๒๐. มีลำพระศอกกลมเท่ากันตลอด มหาบุรุษมีลำพระศอกกลมเท่ากันตลอดนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๒๑. มีเส้นประสาทรับรสพระกระยาหารได้ดี มหาบุรุษมีเส้นประสาทรับรสพระกระยาหารได้ดีนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๒๒. มีพระหนุดุจคางราชสีห์ มหาบุรุษมีพระหนุดุจคางราชสีห์นี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๒๓. มีพระทนต์ ๔๐ ซี่ มหาบุรุษมีพระทนต์ ๔๐ ซี่นี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๒๔. มีพระทนต์เรียบเสมอกัน มหาบุรุษมีพระทนต์เรียบเสมอกันนี้เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๒๕. มีพระทนต์ไม่ห่างกัน มหาบุรุษมีพระทนต์ไม่ห่างกันนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๒๖. มีพระเขี้ยวแก้วขาวงาม มหาบุรุษมีพระเขี้ยวแก้วขาวงามนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๒๗. มีพระชีวหาใหญ่ยาว มหาบุรุษมีพระชีวหาใหญ่ยาวนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๒๘. มีพระสุรเสียงดุจเสียงพรหม ตรัสดุจเสียงร้องของนกการเวก มหาบุรุษมีพระสุรเสียงดุจเสียงพรหม ตรัสดุจเสียงร้องของนกการเวกนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๒๙. มีดวงพระเนตรดำสนิท มหาบุรุษมีดวงพระเนตรดำสนิทนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๓๐. มีดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาลูกโคเพ็งตลอด มหาบุรุษมีดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาลูกโคเพ็งตลอดนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๓๑. มีพระอุณาโลมระหว่างพระโขนงสีขาวอ่อนเหมือนนุ่น มหาบุรุษมีพระอุณาโลมระหว่างพระโขนงสีขาวอ่อนเหมือนนุ่นนี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

๓๒. มีพระเศียรดุจประดับด้วยกรอบพระพักตร์ มหาบุรุษมีพระเศียรดุจประดับด้วยกรอบพระพักตร์นี้ เป็นลักษณะของมหาบุรุษ

พระพุทธรูปถูกสร้างขึ้นภายใต้คติความเชื่อที่แทบจะเปลี่ยนรูปแบบเป็นอื่นไม่ได้ พุทธลักษณะขององค์พระพุทธรูป จึงมีความสัมพันธ์กับคติมหาบุรุษลักษณะ ซึ่งตามความเชื่อทางพุทธศาสนาถือว่า พระพุทธรูปมีลักษณะทางกายภาพที่ต่างไปจากมนุษย์ธรรมดาสามัญ กล่าวคือ มีลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ (ดูภาพ ๓๔) การสร้างพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยก็เช่นกัน มิได้คำนึงถึงความสวยงามที่เป็นเลิศเพียงอย่างเดียว แต่ได้

ภาพที่ ๓๔ แสดงภาพหลักธรรมที่ปรากฏในพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย^{๔๕}

^{๔๕} ที่มาของภาพ: แนวคิดของผู้วิจัยจากที่ได้ศึกษารวบรวม ค้นคว้าข้อมูล. (ภาพพระพุทธรูปลีลา มาจาก พิริยะ ไกรฤกษ์, พระพุทธรูปภูมิฯ อัตลักษณ์พุทธศิลป์ไทย, หน้า ๔๘๐).

คำนึงถึงหลักธรรมที่ต้องมีอยู่ในองค์พระพุทธรูปด้วย และในบางพุทธลักษณะเป็นการนำมาตีความตามความเชื่อผสมผสานกับคติความงามของท้องถิ่นสมัยสุโขทัย ก่อเกิดเป็นงานพุทธศิลป์ที่มีสุนทรียะทั้งภายนอก คือ ความงามทางศิลปะจากการมองเห็นได้ด้วยตา และความภายใน คือ ความเอิบอิ่มที่เกิดขึ้นภายในจิตใจ เกิดเป็นความเลื่อมใสศรัทธา พุทธศาสนิกชนทั้งหลายสามารถรู้หลักธรรมต่าง ๆ ที่สอดแทรกอยู่ภายในพุทธลักษณะขององค์พระพุทธรูปได้ ซึ่งมีหลายประการดังนี้

๓.๓.๑ พระรัศมี หรือ พระเกตุมาลา หมายถึง พระรัศมีที่เปล่งอยู่เหนือเศียรพระพุทธเจ้า อาศัยการตีความจากพระพุทธพจน์ เปรียบพระรัศมีเป็นหลักธรรมที่พระพุทธองค์ตรัสรู้ได้โดยพระองค์เอง แล้วนำมาสอนชาวโลก เสมือนนำแสงสว่างมาสู่โลก เรียกโดยรวมว่า โลกุตตรธรรม ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ เป็นธรรมที่อยู่เหนือโลกหรือพ้นวิสัยโลก ผู้จะหลุดพ้นได้ต้องเกิดจากการประพฤติปฏิบัติตามหลักคำสอนของพระพุทธองค์ และได้ผลของการประพฤติปฏิบัติในขั้นที่จิตใจสูงเกินกว่าที่จะยินดีในโลก ซึ่งมีความหมายอยู่ที่ ไม่ยินดีในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส อันเป็นที่ปรารถนาของสัตว์ทั่วไปในโลก เรียกอย่างสามัญว่า กามคุณ ๕ การที่ผู้ประพฤติปฏิบัติสามารถกำหนดจิตใจให้อยู่เหนือกามสุขได้ ประพฤติปฏิบัติจนพ้นไปจากการยึดมั่นถือมั่นว่า มีตัวมีตน ว่าเป็นของของตน การประพฤติปฏิบัติเพื่อความเป็นอย่างนี้ มีมูลมาจากการพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตาในทุกสรรพสิ่ง จึงเรียกว่า อยู่ในภาวะเหนือโลกได้^{๔๖} ดังมีพระพุทธพจน์ที่ตรัสแก่พราหมณ์ว่า “เราได้บรรลุวิชาที่ ๑ ในยามแรกแห่งราตรี ความมืดมิด คือ อวิชชาเรากำจัดได้แล้ว แสงสว่าง คือ วิชาได้เกิดขึ้นแก่เรา เปรียบเหมือนแสงสว่างเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ไม่ประมาท. . .”^{๔๗} พระพุทธองค์ทรงนำแสงสว่างนั้น มาช่วยส่องทางให้เราเกิดปัญญาในการนำไปสู่การแก้ไขปัญหาดังกล่าวได้อย่างถูกต้องตามทำนองคลองธรรม

๓.๓.๒ เม็ดพระศกแหลมก้นหอย มีเพียงพระพุทธรูปในสมัยคันธารราษฎร์เท่านั้น ที่สร้างพระศกเป็นเส้นหยิกสลายแบบเทพเจ้าของชาวกรีก ในยุคถัดมาเข้าสู่สมัยมอญรา ได้มีวิวัฒนาการเป็นไปในแบบอุดมคติมากยิ่งขึ้น และเพื่อให้มีความแตกต่างจากเทพเจ้าของชนชาวกรีก คือ ทำพระเกศาแหลมเป็นก้นหอย ตีความได้ว่าหมายถึง พระพุทธเจ้าทรงมีปัญญาเฉียบแหลมกว่ามนุษย์สามัญ สามารถตรัสรู้ได้โดยพระองค์เอง ทรงรู้แจ้งในสิ่งทั้งปวง ทรงบันลือ-

^{๔๖} เชนชาคริต ยุธิตกมรัชย์, **ปรัชญาศิลปะพุทธศิลป์ในประเทศไทย**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สัมพันธ์พาณิชย์, ๒๕๔๗), หน้า ๗.

^{๔๗} วิมหา. (ไทย) ๑/๑๒/๖.

สีหนาท (หมายถึง คำพูดที่ตรัสด้วยท่าทีองอาจดังพญาราชสีห์ ไม่ทรงหวั่นเกรงผู้ใด เพราะทรงมั่นพระทัยในศีล สมาธิ ปัญญาของพระองค์) ดังข้อความปรากฏใน มหาสีหนาทสูตร^{๔๘} ว่า

ภิกษุทั้งหลาย กำลังของตถาคต ๑๐ ประการนี้แล ที่ตถาคตมีแล้ว เป็นเหตุให้ปัญญาฐานะที่องอาจบันลือสีหนาท ประกาศพรหมจักรในบริษัท ให้รู้ถึงความเป็นไปของโลกที่พระองค์ทำให้แจ้งแล้วด้วยปัญญา หรือดังคำกล่าวสรรเสริญพระพุทธเจ้าของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ยากลอง คือ พระธรรม ย้ายหมู่เดียรฉัตร ทรงบันลือสีหนาท ใครเล่าเห็นแล้วจะไม่เลื่อมใส, เทพทั้งหลาย พร้อมทั้งพรหมทุกหมู่เหล่าพากันมาจากพรหมโลก แล้วทูลถามปัญหาที่ลึกซึ้งกับพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงตอบปัญหาได้ ใครเล่าเห็นแล้วจะไม่เลื่อมใส, มนุษย์พร้อมทั้งเทวดาพากันมาประนมมือ แต่พระพุทธเจ้าย่อมได้เสวยบุญด้วยการทำอัฐชัสถิกรรมนั้น ใครเล่าเห็นแล้วจะไม่เลื่อมใส^{๔๙}

พระพุทธองค์ตรัสพระคาถาแก้ท้าวสักกะ และเหล่าเทวดา ว่า “ทุกข์เป็นสิ่งที่ตนกระทำเอง คนนั้นกระทำ คนนั้นเป็นผู้เสวย”^{๕๐} “การให้ธรรม ชนะการให้ทั้งปวง รสแห่งธรรม ชนะรสทั้งปวง ความยินดีในธรรม ชนะความยินดีทั้งปวง ความสันตติหา ชนะทุกข์ทั้งปวง”^{๕๑} [คำพูดอย่างนี้ใครเล่าจะกล้าพูด ถ้าไม่ใช่ผู้มีปัญญาเป็นเลิศ เช่น พระพุทธเจ้า]

๓.๓.๓ พระกรรมมีสัณฐานยาว ลักษณะของพระกรรมยาวนี้ มีการสร้างกันมาแต่แรกในสมัยคันธารราชวงศ์แล้ว หากเป็นการตีความโดยนำเหตุการณ์ในครั้งพุทธกาลที่มีปรากฏในพระไตรปิฎก หมายถึง ความเป็นผู้มีเหตุผล ไม่รีบด่วนเชื่อ หรือยอมรับสิ่งใดโดยไม่พิจารณาใคร่ครวญ มีจิตใจหนักแน่นมั่นคง ไม่หวั่นไหวไปตามกระแสแรงเสียดทานต่าง ๆ เป็นผู้มีวิจรรณญาณ และมีสติปัญญา เฉลียวฉลาด รอบคอบในการตัดสินใจ ดังตัวอย่างของการแสดงภาวะความเป็นผู้หนักแน่นมั่นคงของพระพุทธเจ้า เช่น พวกพราหมณ์จ้างชาวบ้านให้ไปด่าพระองค์ด้วยคำหยาบคายสาธยาย ในขณะทรงบิณฑบาต และขณะทรงแสดงธรรม แต่พระองค์ไม่ทรงหวั่นไหว จนพระอานนท์ทนฟังไม่ได้ จึงกราบทูลให้พระพุทธเจ้าเสด็จไปที่อื่น พระองค์ตรัสตอบว่า

ถ้าไปที่อื่น มีคนด่าอีกจะทำอย่างไรละอานนท์ พระอานนท์กราบทูลว่า ก็เสด็จต่อไปเมืองอื่นอีกที่เขาไม่ด่า พระพุทธองค์ตรัสว่า “ถ้าอย่างนั้นเราก็ต้องหนีไปเรื่อย ๆ ชี เรื่องเกิดที่ใดต้องให้สงบที่นั่น เสียงด่าในที่นี้ ไม่เกิน ๗ วัน ก็สงบเอง” พระพุทธเจ้าตรัสเตือนสติพระ

^{๔๘} ตูรายละเอียดยใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๘/๑๔๔-๑๔๘.

^{๔๙} ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๔๒/๑๑๑.

^{๕๐} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๗/๒๘.

^{๕๑} ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๓๕๔/๑๔๔.

อานนท์ และหมู่ภิกษุทั้งหลายว่า “หากเราไม่ได้เป็นอย่างที่คนอื่นเขาตำ ก็ไม่พึงแสดงอาการโกรธ ควรทำใจให้สงบเย็น” ซึ่งภายหลังเมื่อชนเหล่านั้นเข้าใจตามความเป็นจริงแล้ว ก็เลิกตำ พระองค์ตรัสว่า “คนทั้งหลายผู้ไม่สำรวม ชอบกล่าวทิ่มแทงชนเหล่าอื่นด้วยวาจาเหมือนทหารที่เป็นข้าศึก ทิ่มแทงข้างศึกที่ออกสู่สงครามด้วยลูกศร ฉะนั้น ภิกษุผู้มีจิตไม่คิดประทุษร้าย พึงคำหยาบคายที่คนพาลกล่าวขึ้นแล้ว พึงอดกลั้น”^{๕๒}

หรือกรณีนางจิณฺจมาณวิกา ที่พวกเดียรฉัตรวางแผนจ้างให้นางใส่ร้ายพระพุทธเจ้า ขณะที่ทรงแสดงพระธรรมเทศนาในวัดพระเชตุวัน นางตำว่าพระองค์โดยกล่าวหาว่าเสพงามกับนาง จนนางตั้งครรภ์แล้วไม่รับผิดชอบ แต่พระองค์ก็ไม่ทรงหวั่นไหวกับคำกล่าวตู่ของนาง และทรงแสดงธรรมต่อไปเหมือนไม่มีอะไรเกิดขึ้น ทำให้นางออกอาการโกรธจัดแสดงท่าทางร้อนร่า เต้นด้วยอารมณ์โกรธแค้นจึงทำให้มีวนผ้าที่ผูกไว้กับท้องหลุดลงพื้น ด้วยความอับอายต่อสาธารณชนที่กำลังฟังธรรมอยู่ นางจึงได้วิ่งหนีออกจากวัดพระเชตุวัน และเมื่อพ้นธรณีประตูวัด นางก็ถูกแผ่นดินสูบ^{๕๓}

การสร้างพระกรรมยาวของพระพุทธรูป หากเป็นการตีความโดยนำหลักคำสอนที่มีปรากฏในพระไตรปิฎกมาสร้างสรรค์ขึ้น คือ หลักคำสอนในเรื่อง อย่าเขื่องาย อย่าหุบเบา จงเป็นคนหูหนวก จงมีสติในการตัดสินใจ อันมีบัญญัติไว้เป็นหลักคำสอนที่ชื่อว่า กาลามสูตร ๑๐ หรือหลักความเชื่อ ๑๐ ประการ ซึ่งพระพุทธองค์ตรัสกับชาวกาลามะว่า “. . .ชาวกาลามะชนทั้งหลาย ก็สมควรที่ท่านทั้งหลายจะสงสัย สมควรที่จะลังเลใจ ท่านทั้งหลายเกิดความสงสัยลังเลใจในฐานะที่ควรสงสัยอย่างแท้จริง มาเถิดชาวกาลามะทั้งหลาย ท่านทั้งหลายจง :

- ๑) อย่าปลงใจเชื่อ ด้วยการฟังตามกันมา
- ๒) อย่าปลงใจเชื่อ ด้วยการถือสืบ ๆ กันมา
- ๓) อย่าปลงใจเชื่อ ด้วยการเล่าลือ
- ๔) อย่าปลงใจเชื่อ ด้วยการอ้างตำราหรือคัมภีร์
- ๕) อย่าปลงใจเชื่อ เพราะตรรกะ (การคิดเอาเอง)
- ๖) อย่าปลงใจเชื่อ เพราะการอนุมาน (คาดคะเนเอา)
- ๗) อย่าปลงใจเชื่อ ด้วยการคิดตรองตามแนวเหตุผล
- ๘) อย่าปลงใจเชื่อ เพราะตรงกับทฤษฎีที่พินิจไว้แล้ว
- ๙) อย่าปลงใจเชื่อ เพราะมองเห็นรูปลักษณะน่าจะเป็นไปได้

^{๕๒} ชุ.ชุ. (ไทย) ๒๕/๓๙/๒๕๐.

^{๕๓} ตูรายละเอียดยใน ชุ.คาถา. (ไทย) ๔๒/๒/๒๓/๒๕๕-๒๕๘.

๑๐) อย่าปลงใจเชื่อ เพราะนับถือว่าคุณสมบัตินี้เป็นครูของเรา”^{๕๔}

พระพุทธองค์ทรงแนะนำว่า อย่าเพ่งด่วนเชื่อเสียเลยทีเดียว แต่ให้คิดตามหลักเหตุผลเสียก่อนแล้วจึงเชื่อ จากนั้นจึงควรนำไปปฏิบัติ แต่เมื่อใดก็ตามหลักธรรมซึ่งประพจน์อยู่นั้นไม่เกื้อกูล นำมาซึ่งความเสียหายในภายหลัง ก็พึงพิจารณาให้ถ่วงถี่แล้วละหลักธรรมเหล่านั้นทิ้งเสีย แต่เมื่อใดก็ตามหลักธรรมซึ่งประพจน์อยู่นั้น รู้ด้วยตนเองว่า มีประโยชน์เกื้อกูล และเป็นกุศล เป็นสุขเมื่อนั้น ท่านทั้งหลายควรเข้าถึงธรรมเหล่านั้น แล้วท่านทั้งหลายจะบรรลุความเบาใจ ๔ ประการในปัจจุบัน คือ

๑. ถ้าโลกนี้มี ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดี และทำชั่วมี เป็นไปได้ที่เรื่องนั้นจะเป็นเหตุให้เราหลังจากตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์

๒. ถ้าโลกหน้าไม่มี ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดี และทำชั่วไม่มี เราก็รักษาตนไม่ให้มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่ให้มีทุกข์ ให้มีสุขในปัจจุบันในโลกนี้ได้

๓. ถ้าบุคคลเมื่อทำบาปก็เชื่อว่าทำบาป เราไม่เจอะจงบาปไว้เพื่อใคร ๆ เลย เมื่อเราไม่ทำบาปเลย ความทุกข์จะถูกตัวเราได้อย่างไร

๔. ถ้าบุคคลเมื่อไม่ทำบาปก็เชื่อว่าไม่ทำบาป เราก็พิจารณาเห็นตนบริสุทธิ์ทั้ง ๒ ส่วนในโลกนี้^{๕๕}

๓.๓.๔ พระเนตรมองต่ำ หมายถึง พระเนตรมองทอดลงต่ำ ดีความหมายได้ว่าเป็นลักษณะการแสดงออกถึงสภาวะนิ่ง สงบ ไม่สอสด่ายหากิเลส พระพุทธองค์ทรงสงบแล้วซึ่งกิเลสทั้งปวง สงบนิ่งทั้งสภาวะภายใน และสภาวะภายนอก ไม่ถลึงตา คือ ไม่เพ่งด้วยอำนาจของความโกรธ ไม่ชำเรืองตา คือ หากโกรธให้หลับตาเสีย ไม่ดู ซึ่งคนทั่ว ๆ ไปเมื่อโกรธกลับถลึงตาในลักษณะเผชิญหน้าตอบโต้ สำหรับพระพุทธรูปของสุโขทัย จะสร้างให้มีพระเนตรทอดมองต่ำมากจนเปลือกตาเกือบปิด ดีความหมายได้ว่า เป็นการมองลึกเข้าไปในตัวเอง มองไปหาต้นเหตุของปัญหา ต้นเหตุของความทุกข์ เมื่อคนเรามีปัญหาหรือมีความทุกข์ เรามักโยนความผิดหรือโยนปัญหาไปให้คนอื่นหรือสิ่งอื่น แต่ไม่มองมาที่ตัวเองว่า แท้จริงแล้วปัญหาของคนเรามาจากกายเราที่กว้างผอก ยาววา หนาคืบนี้เอง เพราะว่าร่างกายเรานี้เป็นที่ตั้งแห่งอายตนะทั้ง ๖ อันเป็นต้นเหตุของทุกข์^{๕๖}

^{๕๔} อ.เจ. (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๕๔.

^{๕๕} อ.เจ. (ไทย) ๒๐/๖๖/๒๖๒.

^{๕๖} อ้างใน เจ้าอธิการบุญจันทร์ ธรรมิสโร, “ศึกษาหลักธรรมที่สอดคล้องกับพุทธลักษณะองค์พระพุทธปฏิมากรในสังคมไทย”, หน้า ๖๘.

อีกประการหนึ่ง การที่พระเนตรมองทอดต่ำของพระพุทธรูปในอิริยาบถนั่ง พระพุทธรูปประดิษฐานอยู่ในที่สูง พุทธศาสนิกชนผู้เลื่อมใสศรัทธา กราบไหว้บูชาอยู่ในที่ต่ำ สามารถมองเห็นพระเมตตาธิคุณจากพระเนตรของพระองค์ได้อย่างชัดเจน เหมือนตาประสานตา ใจประสานใจ ความปิติ ความซาบซึ้งจะเกิดได้อย่างฉับพลัน หลักธรรมคำสอนของพระองค์ที่สอนให้มองที่ตนเอง พัฒนาตนเองให้เป็นผู้ประเสริฐ เตือนสติให้สำรวจมองตัวเองก่อนเสมอว่า อ่านตนเองให้ออก บอกตนเองให้ได้ และใช้ตนเองให้เป็น ผู้รู้จักตนเองดีแล้ว ย่อมเบิกบาน และเป็นสุข พระพุทธร่องค์ทรงเปรียบเทียบกับว่า “บุคคลใด เมื่อตาคบคอบอกแล้ว แสดงแล้ว ก็ยังไม่รู้ ยังไม่เห็น เหมือนคนตาบอด ไม่มีดวงตา ก็ไม่ต้องไปทำอะไรกับเขา”^{๕๗}

๓.๓.๕ ห่มจีวรบางใส พระพุทธรูปที่มีพุทธลักษณะงดงาม ช่างมักประดิษฐ์ให้มีจีวรที่เป็นริ้วเล็ก ๆ เป็นหยักพลิ้ว ๆ ดูลื่นไหล และบางเบาจะทำให้มองเห็นสัดส่วนพระสรีระขององค์พระพุทธรูปได้สมบูรณ์ และงดงามยิ่งขึ้น ซึ่งแฝงไปด้วยความหมายปรัชญาทางพุทธศาสนา โดยตีความได้ว่า หมายถึง ร่างกายนี้ไม่มีอะไรให้ควรยึดถือ มีแต่ความว่าง ไม่มีอะไรให้ต้องยึดมั่น ถือมั่น ถ้าเราสามารถกำหนดรู้ว่ากายนี้เป็นเพียงกองรูป เป็นที่รวมกันของธาตุ ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา ของเรา บุรุษหรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่สวยงาม สมดังที่พระพุทธดำรัส ว่า

กายนี้ มิใช่ของพวกเธอ ทั้งมิใช่ของคนอื่น กายนี้กรรมเก่าควบคุมไว้ จิตประมวลไว้ พึงเห็นว่าเป็นที่ตั้งแห่งเวทนา ผู้ได้เรียนรู้แล้ว ย่อมมนสิการ ในปฏิจจสมุปบาทอย่างดี โดยแยกคายในกายนั้นว่า “เพราะเหตุนี้ เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มีสิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี . . ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนั้นมีได้ ด้วยประการอย่างนี้”^{๕๘}

สำหรับเรื่องการห่มจีวรที่มีปรากฏในพระวินัยปิฎก เสด็จกัณฑ์ นั้นพระพุทธองค์ทรงดำหนิ ภิกษุที่นุ่งห่มไม่เรียบร้อยว่า การกระทำอย่างนั้น มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้วให้เลื่อมใสมากยิ่งขึ้นได้เลย และต้องอาบัติด้วย^{๕๙}

๓.๓.๖ พระหัตถ์ (มูทราหรือภาษาไทยเรียกว่า ปาง)^{๖๐} พระพุทธร่องค์ทรงแสดงสัญลักษณ์ในการสื่อความหมายโดยพระหัตถ์ เรียกว่า มูทรา หมายถึง กริยาอาการของพระหัตถ์

^{๕๗} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๐.

^{๕๘} ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๘๖/๕๒๖.

^{๕๙} วิ.ม. (ไทย) ๒/๕๗๖/๖๕๐.

^{๖๐} พริยะ ไกรฤกษ์, พระพุทธปฏิมา อัครลักษณะพุทธศิลป์ไทย, หน้า ๕๑๖.

โดยใช้พระหัตถ์แสดงท่าทางต่าง ๆ เช่น ยกพระหัตถ์ขวาขึ้นระดับพระอุระ (ระดับอก) ทำมือจีบ พระอังศุกับพระคชณีเข้าด้วยกันเป็นสัญลักษณ์ของคาถาปริยาสัจ “เย ธมมาเหตุปปะวะ เตสัง เหตุ ตะถาคะโต เตสังจะ โย นิโรธะ จะ เอวัง วาที มหาสมโณ” ซึ่งถือว่าเป็นหัวใจของพุทธศาสนา ความว่า “ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคต ตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติตรัสอย่างนี้”^{๖๑} (ดูภาพ ๓๕) หรือเรียกว่า พระพุทธรูปปางทรงแสดงธรรม (วितรรกะ)^{๖๒}

ภาพที่ ๓๕ แสดงภาพทรงแสดงธรรม (วितรรกะ)^{๖๓}

พระพุทธรูปทรงมีแต่พระหัตถ์ว่างเปล่า ไม่ถือศาสตราวุธใด ๆ ทรงเป็นแบบอย่างในการประพฤติธรรม โดยพระองค์ทรงมีพระเมตตาธิคุณ คือ ทรงมอบความรัก ความปรารถนาดีในการแสดงธรรมโปรดสรรพสัตว์ให้ได้พ้นจากความทุกข์ โดยปราศจากอคติ แสดงธรรมไม่ปิดบัง เป็นการแสดงความรักอันบริสุทธิ์ปราศจากอามิส ไม่มีสิ่งอื่นแอบแฝง ทรงมีพระกรุณาโดยทรงแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลาง และมีความงามในที่สุด ทรงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถ และพยัญชนะ บริสุทธิ์ บริบูรณ์ครบถ้วน^{๖๔}

อนึ่ง ในยุคหลังสมัยสุโขทัยนิยมสร้างพระพุทธรูปที่ใช้ท่าทางของพระหัตถ์มากขึ้น อาทิ ฝายพระหัตถ์ขวาแบไปทางด้านหน้า เรียกว่า ปางประทานพร (พระหัตถ์ซ้ายแนบข้างพระชงฆ์ หงายฝ่ามือออกด้านหน้า), หรือยกพระหัตถ์ทั้งสองข้างแนบพระอุระ เรียกว่า ปางรำพึง

^{๖๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๘/๗๕.

^{๖๒} พิริยะ ไกรฤกษ์, พระพุทธรูปปฏิมา อัครลักษณะพุทธศิลป์ไทย, หน้า ๔๗๘.

^{๖๓} ที่มาของภาพ: พิริยะ ไกรฤกษ์, พระพุทธรูปปฏิมา อัครลักษณะพุทธศิลป์ไทย, หน้า ๔๗๗.

^{๖๔} วิ.ม. (ไทย) ๑/๒/๒.

เป็นต้น ซึ่งช่างได้สร้างสรรค์ขึ้นโดยอ้างอิงมาจากพระจริยาวัตร และพุทธกิจของพระองค์
ทั้งสิ้น^{๖๕}

๓.๓.๗ ฝ่าพระบาทราบเสมอกัน เป็นลักษณะพิเศษของมหาบุรุษ คือ มีฝ่าพระบาท
ราบเสมอกันขณะเหยียบลงพื้น ฝ่าพระบาทราบเสมอกัน ยกฝ่าพระบาทขึ้นก็ยังเสมอกัน ขณะ
จดฝ่าพระบาทลงทุกส่วนก็แตะพื้นพร้อมกัน พระพุทธองค์ตรัสกับภิกษุ เรื่อง ฝ่าพระบาทนี้ว่า

ในชาติก่อน ภพก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์ได้สมาทานในกุศลธรรม คือ สมาทานมั่นคง
ในกายสุจริต (ประพฤติชอบด้วยกาย) ในวาจสุจริต (ประพฤติชอบด้วยวาจา) ในมโนสุจริต
(ประพฤติชอบด้วยใจ) ในการจำแนกทาน ในการสมาทานศีล ในการรักษาอุโบสถ ในความ
เกื้อกูลมารดาในความเกื้อกูลบิดา ในความเกื้อกูลสมณะ ในความเกื้อกูลพราหมณ์ ในความ
ประพฤติดื้อน้อมต่อผู้ใหญ่ในตระกูล และในกุศลธรรมยิ่งอื่น ๆ อีก เพราะตถาคตได้ทำ ได้
สั่งสม ได้พอกพูนกรรมนั้น ทำกรรมนั้นให้พูนอยู่แล้ว หลังจากตายแล้วตถาคตจึงไปเกิดใน
สุคติโลกสวรรค์ ครบจำเริญเหล่าอื่นในเทวโลกนั้นด้วยฐานะ ๑๐ คือ ๑) อายุทิพย์ ๒)
วรรณะทิพย์ ๓) สุขทิพย์ ๔) ยศทิพย์ ๕) ความเป็นใหญ่ทิพย์ ๖) รูปทิพย์ ๗) เสียงทิพย์ ๘)
กลิ่นทิพย์ ๙) รสทิพย์ ๑๐) โผฏฐัพพะทิพย์ จุตจากเทวโลกแล้ว จึงมาสู่ความเป็นอย่างนี้^{๖๖}

ขณะพระองค์ยังเป็นพระกุมารอยู่ พวกพราหมณ์ ได้ทำนายลักษณะว่า

พระกุมารนี้ มีฝ่าพระบาทราบเสมอกัน เป็นคฤหัสถ์หรือบรรพชิตก็ไม่มีใครข่มได้ พระ
ลักษณะนั้นเป็นนิมิตให้เห็นความจริงเช่นนั้น พระกุมารนี้ เมื่ออยู่ครองเรือน ไม่มีใครข่มได้ มี
แต่ครอบงำพวกปรีกษ์ เหล่าข้าศึกศัตรูข่มมิได้ ใคร ๆ ที่เป็นมนุษย์ในโลกนี้ หาข่มได้ไม่
เพราะผลแห่งกรรมนั้น ถ้าพระกุมารผู้มีพระลักษณะเช่นนั้น ทรงออกผนวช ทรงยินดีใน
เนกขัมมะ จะมีพระปรีชาเห็นแจ้ง เป็นอัครบุคคัล ไม่มีใคร ๆ ข่มได้ เป็นผู้สูงสุดกว่านรชน^{๖๗}

^{๖๕} พระพิมลธรรม (ชอบ อนุจารีมหาเถร) กล่าวใน ตำนานพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ว่า พระบาท-
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดให้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส
คัดเลือกพุทธประวัติเพื่อสร้างพระพุทธรูปปางต่าง ๆ พอจะประมวลได้เพิ่มขึ้นอีก ๔๐ ปาง รวมปางเดิมเท่ากับ มี
๖๖ ปางด้วยกัน ทั้งหมดจัดเข้าในพุทธจริยา ๓ ประการ คือ : (๑) พุทธจริยาในขณะทรงบำเพ็ญเพียร นับแต่เสด็จ
ออกผนวชจนถึงเวลาตรัสรู้ และเวลาเสวยวิมุตติสุข เป็นเวลา ๖ ปี ซึ่งล้วนเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่พระองค์
โดยเฉพาะ เรียกว่า อตถจริยา มีถึง ๑๗ ปาง (๒) พุทธจริยาที่ทรงบำเพ็ญเพื่อเกื้อกูลพระประยูรญาติ เรียกว่า
ญาติตถจริยา มี ๔ ปาง (๓) พุทธจริยาที่ทรงบำเพ็ญเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่มหาชนทั่วไป เรียกว่า โลกตถจริยา
มีถึง ๔๕ ปาง กำหนดตามอริยาบถได้ ๓ คือ (๑) พระอริยาบถยืน ๒๔ ปาง (๒) พระอริยาบถนั่ง ๓๗ ปาง (๓)
พระอริยาบถนอน ๕ ปาง หมายเหตุ : พระพุทธรูปทั้ง ๖๖ ปางมีลักษณะที่เกี่ยวข้องกัน

^{๖๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๐๒/๑๖๔.

^{๖๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๐๓/๑๖๕.

เรื่องฝ่าพระบาทราบเสมอกันนี้ ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงเจตีย์ คือ รอยพระบาทที่พระองค์ทรงอธิฐานแล้วเหยียบไว้ ให้ตระกูลพราหมณ์ชื่อ มาคันทียา ได้เห็น เมื่อนางพราหมณ์นี้รำยมนต์ตรวจดูลักษณะรอยพระบาทของพระองค์ จึงกล่าวกับพราหมณ์ผู้เป็นสามีว่า “ท่านพราหมณ์ รอยเท้านี้มีไชรอยเท้าของผู้มีกเสพงามคุณ ๕ ก็คนเจ้าราคะ ฟังมีรอยเท้ากระหย่ง (เว้ากลาง), คนเจ้าโทสะ ย่อมมีรอยเท้าอันสั้นปิบ (หนักสั้น), คนเจ้าโมหะ ย่อมมีรอยเท้าจิกลง (หนักทางปลายนิ้วเท้า), ส่วนคนที่ไม่มิกิเลสเหลือแล้วจะมีรอยเท้าเช่นนี้ ภายหลังเมื่อทั้งสองพราหมณ์บวชแล้ว ก็ได้บรรลอรหัตผล”^{๖๘}

กลางฝ่าพระบาทเป็นรูปจักรแวดล้อมด้วยรูปมงคล ๑๐๘ ประการ (ดูภาพ ๓๖)

ภาพที่ ๓๖ แสดงภาพฝ่าพระบาท และรูปมงคล^{๖๙}

การปรากฏรูปจักรบนฝ่าพระบาท พระพุทธองค์ตรัสว่า

ในชาติก่อน ภพก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์ได้นำความสุขมาให้แก่คนหมู่มาก บรรเทาภัย คือ ความหวาดกลัว และความหวาดสะดุ้ง จัดการรักษาป้องกันคุ้มครองอย่างเป็นธรรม และให้ทานพร้อมทั้งของที่เป็นบริวาร เพราะตถาคตได้ทำ สังสม พอกพูนกรรมนั้น ทำให้กรรมนั้นไพบูลย์แล้ว หลังจากตายแล้ว ตถาคตจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ จุตติจากเทวโลกนั้นแล้วมาสู่โลกนี้ ได้ลักษณะมหาบุรุษ คือ พ้นฝ่าพระบาททั้งสองมีจักรซึ่งมีกำข้างละ ๑,๐๐๐ ซี่ มีกม มีตุ้ม และมีส่วนประกอบครบทุกอย่าง และจัดวางไว้ในตำแหน่งที่เหมาะสม มหาบุรุษนั้นทรงสมบูรณ์ด้วยลักษณะนั้น ถ้าอยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ฯลฯ เมื่อเป็นพระราชา จะทรงมีบริวารมาก ถ้าออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตจะได้เป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ไม่มีกิเลสในโลก เมื่อเป็นพระพุทธเจ้าจะทรงมีบริวารมาก คือ มี

^{๖๘} ติวรายละเอียดยใน ขุ.คาถา. (ไทย) ๔๐/๒/๑๒/๒๗๓.

^{๖๙} ที่มาของภาพ: พงศสมุทรา วิชามูล, “ศึกษามหาบุรุษลักษณะของพระพุทธเจ้า”, หน้า ๗๗.

ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา เทวดา มนุษย์ อสูร นาค คนธรรพ์เป็นบริวาร เหตุเพราะในชาติก่อน ๆ นำความสุขมาให้แก่คนหมู่มาก^{๗๐}

การปรากฏรูปจักรบนฝ่าพระบาท มีนัยสำคัญที่ควรพิจารณาตีความหมายได้ว่า การเสด็จจาริกไปสู่สถานที่ต่าง ๆ ทั่วแคว้นแคว้นของพระองค์เป็นดุจการหมุนไปของกงล้อแห่งธรรม อันก่อให้เกิดประโยชน์สุข แก่กกุลแก่มหาชนตราบนิจจังดับขันธปรินิพพาน รูปมณฑล ๑๐๘ เป็นดุจสัญลักษณ์แห่งความเป็นบริวารแห่งธรรมราชา ฟองสมุทร วิชามูล แสดงข้อความว่า รูปมณฑลต่าง ๆ ที่แวดล้อมจักร หมายถึง บริวารของพระธรรมราชาผู้ยิ่งใหญ่ในทิศทั้งปวง^{๗๑} ความหมายโดยรวม คือ พระพุทธองค์ทรงอยู่เหนือทั้ง ๓ โลก คือ โลกสวรรค์ โลกมนุษย์ และนรกภูมิ

พระพุทธองค์ตรัสไว้ใน พุทธาปทานว่า

ผู้ที่อยู่ในโลกทั้ง ๓ นี้ล้วนยังมีกิเลส ยังมีความทุกข์อยู่ เทวดาสถิตอยู่บนสวรรค์ก็มีทุกข์ไปตามประสาเทวดา เพราะถึงแม้เป็นเทวดาก็ยังมีความต้องการที่จะมี จะเป็นแบบเทวดา จึงยังประกอบไปด้วยความทุกข์อยู่ เหมือนกับคนมั่งมีศรีสุขในโลกมนุษย์ ก็ยังมีทุกข์ไปตามประสา เพราะความไม่รู้อนาคตข้างหน้า จึงต้องเร่งหาเพิ่มให้มีมากขึ้นหรือแม้แต่แต่ความเป็นคนดีในสังคม ก็อาจเป็นความดีในความหมายของทางโลก ยังไม่ใช่ความดีในความหมายของทางธรรม เพราะผู้ที่อยู่ในโลกมนุษย์ก็ยังมีความยึดมั่นถือมั่นในความดีในความชั่ว ก็ต้องมีความทุกข์ไปตามความดี และความชั่วนั้น จนกว่าต้องอยู่สูงกว่าดี สูงกว่าชั่ว จึงจะพ้นจากความทุกข์ได้ แต่จากมหาปุริสลักษณะของพระพุทธองค์ที่เป็นผลมาจากการบำเพ็ญบารมีมานานับ ๔ อสงไขยแสนกัป ที่เรียกว่า บำเพ็ญทศบารมีถึง ๓๐ ทัศ เริ่มตั้งแต่บารมีธรรม ๑๐ อุบัติบารมี ๑๐ และปรมัตถบารมี ๑๐ อันเป็นบารมีสูงสุด สมบูรณ์ จึงทำให้พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๗๒} และทำความดับแห่งทุกข์ให้แจ้งด้วยพระปัญญาอันยิ่งของพระองค์เอง แล้วทรงดำเนินไปสอนโลกนี้พร้อมทั้งเทวดา มาร พรหม และหมู่สัตว์พร้อมสมณะ พราหมณ์ และมนุษย์ตลอด ๔๕ พรรษาด้วยพระองค์เอง^{๗๓}

ลักษณะสันพระบาทยื่นยาวออกไป

พระพุทธองค์ตรัสกับพระภิกษุทั้งหลายว่า ในชาติก่อน ภพก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์ ละเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ คือ วาฬ ท้าวหาญ และคัสตราวุธ มีความละอาย มีความเอ็นดู มุ่งประโยชน์แก่กกุลแก่สรรพสัตว์อยู่ เพราะตถาคตได้ทำ สังฆม พอกพูนกรรมนั้น ทำให้

^{๗๐} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๐๔/๑๖๖.

^{๗๑} อ่างใน ฟองสมุทร วิชามูล, “ศึกษามหาปุริสลักษณะของพระพุทธเจ้า”, หน้า ๗๑.

^{๗๒} ชุ.อป. (ไทย) ๓๒/๕/๒.

^{๗๓} วิ.ม.หา (ไทย) ๑/๒/๒.

กรรมนั้นไพบูลย์แล้ว ฯลฯ จูติจากเทวโลกนั้นแล้ว มาสู่ความเป็นอย่างนี้ ได้ลักษณะมหาบุรุษ ๓ ประการนี้ คือ (๑) มีสันพระบาทยืนยาวออกไป (๒) มีพระองคุลียาว (๓) มีพระวรกายตั้งตรงดุจกายพรหม มหาบุรุษนั้นทรงสมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๓ ประการนั้น ถ้าอยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ฯลฯ เมื่อเป็นพระพุทธเจ้าจะทรงได้พระชนมายุยืนดำรงอยู่นาน ทรงรักษาพระชนมายุไว้ได้นาน ไม่มีข้าศึกศัตรูที่เป็นสมณะ พราหมณ์ เทพ มาร พรหมหรือใคร ๆ ในโลก ไม่มีใครสามารถปลงพระชนม์ชีพพระองค์ได้

ลักษณะพระหัตถ์อ่อนนุ่ม และพระบาทอ่อนนุ่ม

พระพุทธองค์ตรัสกับพระภิกษุทั้งหลายว่า มหาบุรุษเป็นผู้ให้ของที่ควรเคี้ยว ของที่ควรบริโภค ของที่ควรลิ้ม ของที่ควรชิม และน้ำที่ควรดื่ม มีรสอันเลิศ เพราะกรรมที่เป็นสุจริตนั้น มหาบุรุษนั้นจึงบันเทิงยิ่งตลอดกาลในสวนนันทวัน เมื่อเสด็จมาในโลกนี้อีก ทรงได้พระมังสะในที ๗ แห่งเต็มบริบูรณ์ ได้ฝ่าพระหัตถ์ และฝ่าพระบาทอ่อนนุ่ม

บัณฑิตผู้ฉลาดในพยัญชนะ และนิमित ขยายความลักษณะมหาบุรุษนั้นว่า เป็นผู้ได้ของควรเคี้ยว ของควรบริโภคนั้นมีรส ลักษณะนี้ใช้ว่าจะบ่งบอกถึงการได้ของควรเคี้ยว ของควรบริโภค เฉพาะเมื่อมหาบุรุษเป็นคฤหัสถ์เท่านั้น แม้เมื่อทรงออกผนวช ก็จะได้ของควรเคี้ยว ของควรบริโภคนั้นเหมือนกัน บัณฑิตทั้งหลายทำนายมหาบุรุษผู้ได้ของควรเคี้ยว ของควรบริโภคนั้นมีรสอันเลิศว่า พระองค์จะเป็นผู้ตักสิเลสเครื่องผูกพันของคฤหัสถ์ทั้งปวงได้

ลักษณะพระหัตถ์และพระบาทอ่อนนุ่ม เส้นที่ข้อพระองคุลิจดกันเป็นรูปตาข่าย

พระพุทธองค์ตรัสกับพระภิกษุทั้งหลายว่า ในชาติก่อน ภพก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์ สงเคราะห์ประชาชนด้วยสังคหวัตถุ ๔ คือ (๑) ทาน (การให้) (๒) เปยยวัชชะ (วาจาเป็นที่รัก) (๓) อัตถจริยา (การประพฤติประโยชน์) (๔) สมานัตตตา (การวางตนสม่ำเสมอ) เพราะตถาคตได้ทำ สังสม พอกพูนกรรมนั้น ทำให้กรรมนั้นไพบูลย์แล้ว หลังจากตายแล้ว ตถาคตจึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ ฯลฯ จูติจากเทวโลกนั้นแล้ว มาสู่ความเป็นอย่างนี้ จึงได้ลักษณะมหาบุรุษ ๒ ประการนี้ คือ (๑) มีพระหัตถ์และพระบาทอ่อนนุ่ม (๒) มีฝ่าพระหัตถ์ และฝ่าพระบาทมีเส้นที่ข้อพระองคุลิจดกันเป็นรูปตาข่าย มหาบุรุษนั้นทรงสมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๒ ประการนั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสเนื้อความนี้ไว้แล้ว^{๗๔}

ลักษณะพระขงฆ์เรียวดุจแข้งเนื้อทราย

พระพุทธองค์ตรัสกับพระภิกษุทั้งหลายว่า ในชาติก่อน ภพก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์ เป็นผู้ตั้งใจสอนศิลปะ วิชา จรณะ หรือกรรม โดยประสงค์ว่า ทำอย่างไรชนทั้งหลายเหล่านี้จะพึงรู้ได้เร็ว พึงปฏิบัติได้เร็ว ไม่พึงลำบากนาน เพราะตถาคตได้ทำ สังสม ฯลฯ จูติจาก

^{๗๔} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๐๑-๒๑๑/๑๖๓-๑๗๔.

เทวโลกนั้นแล้ว มาสู่ความเป็นอย่างนี้ จึงได้ลักษณะมหาบุรุษนี้ คือ มีพระชนม์เรียวดังแข้ง เนื้อทราย

๓.๓.๘ ประทับนั่งหรือยืน บนฐานดอกบัว ในพระสูตรตันตปิฎก อปทาน ปรากฏ ข้อความว่า “พระพุทธเจ้าในกาลก่อนที่ทรงพระนามว่า ปทุมะผู้มีพระรัศมี พระองค์ผู้เป็นมุณี ประทับนั่งอยู่บนดอกบัวขาว”^{๗๕} ในพระวินัยปิฎก มหาวรรค มีข้อความเกี่ยวกับดอกบัวว่า ครั้นที่พระพุทธองค์ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าใหม่ ๆ ทรงพิจารณาเวไนยสัตว์เปรียบด้วยดอกบัว พระองค์ตรัสว่า “เราตอบรับคำทูลอาราธนาของพรหม ด้วยใจมีความกรุณาในสัตว์ทั้งหลาย จึงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีจูลีในตาน้อย มีจูลีในตามาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก บางพวกมักเห็นปรโลก และโทษว่าเป็นสิ่งน่ากลัวก็มี บางพวกมักไม่เห็นปรโลก และโทษว่าเป็นสิ่งน่ากลัวก็มีฉนั้น”^{๗๖}

ในลักขณาสูตร ว่าด้วยเรื่อง มหาปริสัลักษณะ ๓๒ ประการของพระพุทธเจ้า เปรียบเหมือนดอกบัว มีกลิ่นหอม น่ารื่นรมย์ใจ เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ แต่ไม่แปดเปื้อนด้วยน้ำ ฉันทิ พระองค์ก็ฉนั้นเหมือนกัน ทรงอุบัติดีแล้วในโลก เป็นพระพุทธเจ้าในโลก แต่ไม่ติดอยู่กับโลก เหมือนดอกบัวไม่เปียกน้ำ^{๗๗}

ความหมายของดอกบัว ในทางพระพุทธศาสนา มีความหมายต่าง ๆ ดังนี้

๑) ดอกบัว คือ ธรรม พระสูตรตันตปิฎก มีคำอธิบายว่า พระปัจเจกพุทธเจ้า มีขันธเกิดดีแล้ว (ศีลขันธ สมาธิขันธ ปัญญาขันธอันเป็นอเสขะ) มีดอกบัว คือ ธรรม เป็นผู้ยิ่งใหญ่ อยู่ในป่าตามชอบใจเหมือนนาคะ ละทิ้งโคลงแล้วอยู่ป่าได้ตามชอบใจ เป็นผู้ชอบประพาสอยู่ผู้เดียว^{๗๘}

๒) ดอกบัว คือ ความบริสุทธิ์ โดยธรรมชาติของดอกบัวและใบบัว เป็นพืชเกิดในโคลนตมใต้น้ำ ไม่สะอาด แต่สามารถเติบโตผ่านโคลนตม โผล่พ้นน้ำมาอวดความสวยงามให้แก่

^{๗๕} ขุ.อป. (ไทย) ๓๒/๑๗/๓๖๑.

^{๗๖} พระองค์ทรงเปรียบบุคคลในโลกเป็นตุจ บัวจมอยู่ในน้ำ บัวอยู่เสมอน้ำ บัวพ้นน้ำ ๓ เหล่านี้ ในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวถึงบัวเหล่าที่ ๔ คือ (๑) อุกขมฤตัญญู (๒) วิปจิตัญญู (๓) เนยยะ (๔) ปทปมมะ แล้วเปรียบอุกขมฤตัญญู เป็นเหมือนบัวพ้นน้ำ ที่พอต้องแสงอาทิตย์แล้วก็บานในวันนี้ เปรียบวิปจิตัญญู เป็นเหมือนบัวอยู่เสมอน้ำพร้อมที่จะบานในวันรุ่งขึ้น เปรียบเนยยะ เป็นเหมือนบัวจมอยู่ในน้ำพร้อมที่จะขึ้นมาบานในวันที่ ๓ ส่วนปทปมมะเปรียบเหมือนบัวที่มีโรค ยังไม่พ้นน้ำ ไม่มีโอกาสขึ้นมาบาน รอเป็นรักษาของปลา และเต่า. วิ.ม. (ไทย) ๔/๙/๑๔.

^{๗๗} อ.ป.ญจก. (ไทย) ๒๒/๔๓/๕๐๑.

^{๗๘} ขุ.จู. (ไทย) ๓๐/๑๓๙/๔๔๘.

โลกได้ เปรียบประดุจคนเราแม้จะเกิดในแหล่งที่ไม่สะอาดทั้งปวง แต่ถ้าหากเป็นผู้มีจิตใจดีแล้ว ความเป็นผู้มีจิตใจดีนั้นจะรักษาไม่ให้แปดเปื้อนความสกปรกจากสังคมรอบข้าง แล้วสามารถออกมาอวดความดีในสังคมโลกได้ ในเรื่องความบริสุทธิ์นี้ พระพุทธเจ้าตรัสกับวาเสฏฐพราหมณ์ ผู้แตกฉานไตรเพท ในเชิงเปรียบเทียบว่า “ผู้ใดไม่ติดในกามทั้งหลาย เหมือนน้ำไม่ติดบนใบบัว เหมือนเมล็ดผักกาดไม่ติดบนปลายเหล็กแหลม เหมือนดอกบัวบริสุทธิ์ ปราศจากมลทิน พระองค์จะเรียกผู้นั้นว่า พราหมณ์”^{๗๙}

๓) ดอกบัว คือ ความมีปัญญา พระพุทธองค์ตรัสว่า พระองค์ทรงทำดอกบัว คือ ทรงช่วยเวไนยสัตว์ให้แบ่งบานด้วยพระรัศมี คือ พระดำรัสของพระพุทธองค์เป็นผู้นำสัตว์โลก พระองค์นั้นทรงทำเปือกตม คือ กิเลสให้แห้งไปด้วยพระรัศมี คือ ปัญญา^{๘๐}

๔) ดอกบัว คือ ความมีอุเบกขา ความมีสติสัมปชัญญะ เมื่อเสวยสุขด้วยนามกายที่ บรรลุดุติยานอยู่ ทำกายนี้ให้ชุ่มชื้น อิ่มเอิบ ด้วยสุข ที่ไม่มีปิติรู้สึกซาบซ่านเหลืออยู่ เปรียบ เหมือนดอกบัวจมอยู่ใต้น้ำ มีน้ำหล่อเลี้ยงไว้ ดอกบัวเหล่านั้นก็ชุ่มชื้น อิ่มเอิบ ซึมซาบด้วยน้ำ และสงบเย็น^{๘๑} เป็นต้น

๓.๔ สรุปท้ายบท

นับตั้งแต่สมัยสุโขทัย ได้สร้างพระพุทธรูปลีลา และพระพุทธรูปชินสีห์ ซึ่งเป็นเสมือน เพชรน้ำเอกของชาติไทย พระพุทธรูปจึงเป็นปูชนียวัตถุที่สำคัญของพระพุทธศาสนา และของ สังคมไทย ทั้งนี้เพราะ ความงดงามของพระวรกายพระพุทธเจ้า มีความพิเศษต่างไปจากรูปกาย ของคนทั่ว ๆ ไป แม้พระองค์เองก็ตรัสว่า “ลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการนั้น เกิดขึ้นจากบารมีที่ พระองค์สั่งสมไว้ในชาติก่อน ๆ” ดังนั้น การสร้างพระพุทธรูป จึงเป็นสิ่งที่ท้าทายความสามารถ และทักษะในตัวของช่าง เพราะหากศึกษาเรื่องราวของพระพุทธศาสนาไม่ดีพอ ไม่ลึกซึ้งในคัมภีร์ พระไตรปิฎก ผลงานที่ได้จึงมีขาด มีเกิน ไม่งดงาม และไม่เป็นที่ศรัทธาเลื่อมใสของผู้พบเห็น ช่าง ศิลปกรรมของสุโขทัยจึงต้องศึกษา และตีความหมายพุทธลักษณะเหล่านั้นอย่างถูกต้อง พิจารณาความเหมาะสม แล้วบรรจุลงไปในพระพุทธรูปที่พวกเขาได้สร้างขึ้น

การตีความหมายพุทธลักษณะของช่างสุโขทัย เพื่อนำมาเป็นหลักในการสร้างองค์ พระพุทธรูปนั้น ผู้วิจัยพบว่า ช่างของสุโขทัย นอกจากจะศึกษาอย่างลึกซึ้งถึงพุทธลักษณะของ มหาบุรุษ ๓๒ ประการแล้ว พุทธจริยาวัตรต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นหลังจากการตรัสรู้ของพระองค์ ตลอด

^{๗๙} ชุ.ช. (ไทย) ๒๕/๖๓๑/๖๕๐.

^{๘๐} ชุ.อ.ป. (ไทย) ๓๓/๖๗/๒๔๗.

^{๘๑} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๕๑/๒๙๙.

ทั้ง ๔๕ พรรษาที่พระพุทธองค์ทรงปฏิบัติแก่มหาชน ในฐานะทรงเป็นพระศาสดานั้น ก็มี ความสำคัญยิ่งแก่การนำมาพิจารณาในการสร้างองค์พระพุทธรูปด้วย ถึงแม้พระพุทธรูปจะเป็น เพียงปูนยี่วัตถุ แต่เพราะการสร้างของช่างศิลปกรรมสุโขทัย เกิดจากการศึกษาจากพระคัมภีร์ ที่ว่าด้วยเรื่อง ลักษณะมหาบุรุษ ๓๒ ประการ ซึ่งแม้พระองค์เองก็ตรัสว่า มีอยู่จริง ดังนั้น หลักธรรมที่ประกอบอยู่ในองค์พระพุทธรูป ซึ่งมีอยู่หลายประการ พุทธศาสนิกชนสามารถนำมา ตีความประยุกต์ใช้เป็นหลักในการดำเนินชีวิตได้ เช่น พระพุทธรูปมีพระกรณยาว ความหมาย คือ จงเป็นพหูชน อย่าเป็นคนหูเบา อย่าเชื่อคนง่าย ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ใน กาลามสูตร เป็นต้น และพระพุทธรูปมีฝ่าเท้าเรียบเสมอกัน แสดงถึงบุญญาบารมีอันยิ่งใหญ่ไพศาล การปรากฏ รูปจักรบนฝ่าพระบาทของพระพุทธเจ้า มีนัยสำคัญที่อาจพิจารณาได้ว่า การเสด็จจาริกไปสู่ สถานที่ต่าง ๆ ทั่วแคว้นแคว้นของพระองค์เป็นดุจการหมุนไปของกงล้อแห่งธรรม อันก่อให้เกิด ประโยชน์สุข แก่กุลแก่มหาชน เป็นต้น ซึ่งเรื่องของหลักธรรมเหล่านี้ สามารถก่อให้เกิดความ ศรัทธาแก่ผู้ที่ได้รับฟังด้วยโยนิโสมนสิการ อันเกิดจากคำอธิบายจากกัลยาณมิตรได้